

Stotinu godina *Umjetnosti kao postupka*: je li (i danas) revolucionarna revolucionarna teorija?

Sav svijet iz temelja se mijenja

(Internacionala)

Ne vjerujem u odlučne prekide, u nedvosmislene “epistemološke lomove”, kako se to danas naziva. Na nesreću, takvi se prekidi uvijek iznova ispisuju na staroj tkanini koja se mora neprekidno i u nedogled rasplitati. Taj proces bez kraja ne može biti plod okolnosti ili slučaja; on mora biti suštinski, sustavan i teorijski. A to ni u kojem slučaju ne umanjuje nužnost i relativnu važnost određenih prijeloma, pojavljivanja i određivanja novih struktura...

(Jacques Derrida, *Positions*)

Umjetnost kao postupak [1917] Viktora Šklovskog nerijetko se smatra teorijskim kredom OPOJAZ-a¹ i jednim od utemeljujućih tekstova ruskog formalizma.² Potaknut stogodišnjicom objavljivanja toga teksta, kojem se često pripisuje uloga prijelomne točke u povijesti novije znanosti o književnosti, ovaj će rad u svom središtu prvenstveno imati pitanje koliko je (i danas) revolucionarna revolucionarna teorija.

Pod “revolucionarnom teorijom”, čiju “revolucionarnost” tek moramo preispitati, podrazumijevat ćemo prije svega korpus koji se uvriježeno okuplja označiteljem ruskog formalizma, čija se jezgra oblikuje u revolucionarno vrijeme, te koji se revolucionarnim predstavlja u svojim nastupima, a potom i s formalistima povezan doprinos tzv. Bahtinova kruga, što s njima dijeli kontekst oblikovanja i inovativnost. Tekst Šklovskog pritom ovdje poimamo kao metonimiju cijelog korpusa. Pitanje “revolucionarnosti” “revolucionarne teorije” shvatit ćemo na tri načina. Pitat ćemo se (1) je li i u kojoj je mjeri formalizam bio revolucionaran u odnosu na druga teorijska kretanja u svom historijskom kontekstu, (2) je li bio revolucionarna pojava u smislu svoje političnosti i povezanosti s Oktobarskom revolucijom te, što je iz današnje perspektive najzanimljivije, (3) je li riječ o teorijskom strujanju koje je revolucionarno, ili barem aktualno, i u kontekstu suvremene teorije.

¹ Akronim stoji za *Občestvo izučeniya poëtičeskogo jazyka* (Društvo za proučavanje poetskog jezika), osnovano 1916. u Petrogradu.

² Usp. Ejhenbaum (1975: 17) i Erlich (1980: 76).

I.

Unatoč tomu što bi se nekritičko poistovjećivanje teksta Šklovskog i ruskog formalizma moglo smatrati grubim pojednostavljivanjem i zanemarivanjem značajne raznolikosti tog teorijskog korpusa, smatrati ga metonimijom cijelog pravca i nije tako neopravdano.

Naime, poznato je da formalisti nikada nisu bili jedinstvena škola. Uz kronološku podjelu na rani i kasni formalizam, Erlich (1980: 63 [1955]) i Ambrogio (1977: 22 [1968]) ističu i podjelu na dva središta – Moskovski lingvistički krug, pokrenut 1915, te petrogradski OPOJAZ, pokrenut godinu kasnije – pri čemu, osim geopolitičke, Ambrogio čini i kulturološku podjelu na “tobože ‘estetski’ Petrograd i ‘lingvističku’ Moskvu” (*ibid.*). Pomorska pak ističe da je ključna razlika među dvjema sredinama bila u tome što su se jedni bavili zvukovnim uzorcima poetskog jezika, a drugi – sižeom (1968: 37). V. Biti naglašava i unutarnju raznolikost skupina spominjući lingviste, teoretičare stiha, teoretičare proze i stilističare (2000: 146–147). Tomu vrijedi dodati i nejasnu razdjelnicu između formalista i njihovih “suputnika” (usp. Erlich 1980: 96) te činjenicu na koju podsjeća Striedter, naime da su “historija i teorija te škole kontinuirana antifonija između formalista i njihovih protivnika”, ali i “između iznutra podijeljenih i međusobno kritičnih formalista samih...” (1989: 17).

S druge strane, premda kritizira pristupe po kojima se formalizam predstavlja kao invencija Šklovskog, Erlich (1980: 70) priznaje da je upravo taj ruski proučavatelj na počecima bio među najglasnijima i najutjecajnijima te ga naziva “briljantnim”, “nesputanim”, “svestranim”, “elokventnim čelnikom kružoka” te “*enfant terribleom* ruskog formalizma” (*ibid.* 67).³ A. Flaker pak u pogovoru studiji *Ambrogija*

³ I Striedter naglašava proturječnost između mnoštva raznoliko usmjerenih teoretičara te nekolicine značajnije istaknutih pojedinaca, s tim da dodatno podertava različitosti i konflikte među njima: “...stalan metodološki razvoj bio je moguć samo zato što je formalistička škola u povoljnom historijskom trenutku okupila nadarenu grupu pojedinaca, korjenito različitih po temperamentu, naobrazbi i interesima, u konstelaciji koja je pogodovala stalnoj raspravi i recipročnoj razmjeni prema naprijed usmjerenih hipoteza i omogućila da se one provjere u odnosu na činjenice historijsko-literarnog predmeta” (1989: 18).

navodi da bi “evoluciju Šklovskoga trebalo jednom shvatiti kao naravnu evoluciju ruskog formalizma” (1977: 236). Dodamo li tomu Erlichovu tvrdnju da se *Umjetnost kao postupak* “uobičajeno smatra manifestom ruskog formalizma” (1980: 76),⁴ jasno je da je objava tog teksta među formalistima imala prijelomno značenje. No što je s revolucionarnosti teorije koja se oko njega gradila?

Ako je suditi po Erlichovim ocjenama, “počeci ruskog formalizma bili su sve samo ne spektakularni. Dva središta pokreta [...] bila su isprva malene skupine za raspravu u kojima su mladi filolozi razmjenjivali ideje o temeljnim problemima književne teorije u atmosferi oslobođenoj od restrikcija koje je nametao službeni akademski kurikulum” (1980: 63). No to stanje zamijenio je rapidan uspon koji Erlich pripisuje ne samo sazrijevanju formalističke teorije nego i slabosti konkurencije.⁵ Naime, “[p]et godina nakon svoje pojave, formalistička škola ne samo da je privukla široku pozornost kritike nego je i uspostavila moćno uporište svom djelovanju u akademskom polju” (1980: 63). Drugim riječima, u razmjerno kratkom vremenu formalizam je od kružoka koji je na marginama akademskog života okupljao još nezavršene studente postao najutjecajnija struja ruske znanosti o književnosti te je korjenito i nepovratno (revolucionarno) izmijenio njezinu sliku.

U kontekstu je naše analize svakako zanimljivo i to da je osebnost formalističkih istupa, često uspo-ređivana sa silinom, kategoričnošću, ratobornošću i estetskom osebnostu futurističkih strujanja u onodobnoj umjetnosti i književnosti (v. primjerice Ejenbaum 1975: 9; Erlich 1980: 81; Strieder 1989: 17), jenjavala s napretkom njihove institucionalizacije, odnosno s omdakom od revolucije – bilo Oktobarske ili one koja se vodila na književnoteorijskom polju. Ta je ratoborna osebnost često uvjetovala i strukturiranost iskaza, a time posredno i sustavnost sadržaja. U svojoj analizi stanja u ranom formalizmu još je Ejenbaum pisao:

Govoreći o formalnom metodi i njegovoj evoluciji, mora se neprestano imati u vidu da su mnogi principi koje su istakli formalisti u godinama ogorčene borbe sa protivnicima imali značaj ne toliko naučnih principa koliko parola koje su se paradoksalno zaoštravale radi

⁴ Sličnu tvrdnju s mnogo manje vremenske udaljenosti izriče i Ejenbaum (1972: 17).

⁵ Ejenbaum o stanju u onodobnoj ruskoj znanosti o književnosti piše: “Kad su se javili formalisti, ‘akademska’ nauka, savršeno ignorišući teorijske probleme i slabo se koristeći zastarelim estetičkim, psihološkim i istorijskim ‘aksiomima’, toliko je izgubila osećaj sopstvenog predmeta ispitivanja da je i samo njeno postojanje postalo varljivo. S njom se gotovo nije ni trebalo boriti: nije bilo razloga provaljivati vrata, jer nikakvih vrata nije ni bilo – umesto tvrđave, videli smo prolazno dvorište. Teorijsko nasleđe Potebnje i Veselovskog, predato učenicima, ostalo je da leži kao mrtav kapital – dragoceno, kojeg su se oni bojali dotaći, umanjujući samim tim i njegov značaj” (1975: 7–8).

ciljeva propagande. Ne uzimati u obzir tu činjenicu i odnositi se prema radovima Opojaza 1916–1921 kao prema radovima akademskog karaktera znači ignorisati istoriju. (Ejenbaum 1975: 25)

Mnogo blaži od Ejenbaumove (samo)kritike, s kojom se slažu i Medvedev (1976: 97) i Erlich (1980: 77–78), u svojoj je ocjeni Striedter (1989: 14), koji formaliste ne smatra ni obilježenima “patosom znanstvenog pozitivizma” ni “naivnim pozitivizmom” kao prethodno spomenuti autori. On navodi da za njihov raniji rad doista možemo reći da nema detaljno razrađena teorijska stajališta, ali da se tu uz odbacivanje dedukcije iz bilo kojeg filozofskog sistema radi o nomološkim iskazima koji ne interpretiraju značenje ili definiraju prirodu svog objekta, već funkcioniraju kao “radne hipoteze, koje mogu – i moraju – biti utemeljene na opservaciji i dokazane lažnim ili istinitim na temelju ponovljenih opservacija” (*ibid.*).⁶ Ipak, činjenica jest da su formalisti “paradoksalno zaoštrene parole” znali nadrediti sistematičnosti i preciznosti, dok je odsutnost razrade teorijskog sustava rezultirala ili usko usmjerenim istraživanjima ili vrlo općenitim tezama,⁷ a u oba slučaja brojnim proturječijima.⁸ Pokušaji usustavljanja teorije došli su tek kasnije.

No što je sa “sadržajem” teorije ruskog formalizma? Je li on doista (bio) revolucionaran u odnosu na prethodnike i suvremenike, koliko je to njegovo izlaganje bilo? Kako piše Ambrogio,

pokret obilježen polemičkim i ozloglašanim imenom formalizma izrastao [je] upravo iz antispekulativnog

⁶ Striedter svoje inzistiranje na tome da se “formalna metoda odlučno odupire tome da je se sistematizira kao doktrinu” (1989: 14) potkrepljuje i kritikom drugog dijela Erlichove studije, naslovljenog upravo “Doktrina”, koji smatra manje uspješnim. Svojim benevolentnim gledištem na tu nezaokruženost teorijskog sistema blizak je Ejenbaumovu (1975: 4) objašnjenju da su formalisti (među kojima i on) stvaranje zaokruženog teorijskog sustava izbjegavali u ime slobode i otvorenosti znanstvenog razdoblja, a protiv dogmatičnosti i eklekticizma.

⁷ *Umjetnost kao postupak* primjer je potonje kategorije te je upravo zbog općenitosti postavki i mogao kontinuirano funkcionirati kao manifest formalizma, unatoč teorijskim mijenama. Ako su konkretnije teze, poput one da je književno djelo “govor-konstrukcija” (Šklovskij 1999: 130 [1917]) koji se svodi na “gomilanje i iznalaženje novih postupaka rasporeda i obrade jezične građe” (*ibid.* 122) u kasnijoj formalističkoj fazi zamijenjene pogledom na djelo kao složenu strukturu, određenje fenomena očuđenja kao srži umjetničkog (usp. *ibid.* 125) moglo se lako pomiriti i s kasnijim razvojem teorije, i s njezinim heterogenim rukavcima. Erlich ironično komentira prilagodljivost Šklovskog: “Radi se o tome da je Šklovskij češće bio ingeniozan nego konzistentan” (1980: 121).

⁸ Za primjer može poslužiti naizgled posve jednostavno i neproblematično razlikovanje između fabule i sižea. Određenje sižea kao umjetničkog rasporeda događaja nastalog obradom nekog materijala i remećenjem njegova kronološkog i logičkog slijeda (fabule) u današnjoj je naratologiji općeprihvaćena ostavština ruskog formalizma. No kao što pokazuju Erlich (1980: 189) i Renfrew (2009), odgovor na pitanje što se smatra “materijalom” u formalističkoj je teoriji ostao neujednačen i sporan, dok nam Schmid (2010) ukazuje i na brojne, ponekad i znatne razlike i nekonzistentnosti u poimanju fabule i sižea.

stava koji odbacuje pristupe problemima umjetnosti prema apriorističkim i metafizičkim kategorijama i iz antidogmatskog zahtjeva za takvim istraživačkim postupkom koji izučava diferencijalne, specifične i tehničke značajke umjetničkog djela i književnosti kao niza specifičnih fenomena. (1977: 14)

Spomenuta opaska Ambrogija ukazuje na to da se iza borbenih proglašenja krije istinski odmak od pret hodno dominantnih praksi ruske znanosti o književnosti. Doista, formalistička teorija predlagala je oštar raskid s biografizmom, različitim oblicima mehanicističke sociološke kritike, kao i s ideološkom egzegezom zaokupljenom dekodiranjem tobože skrivenih poruka, parabola i ideja.⁹ Zahtjevom za izdvajanjem književne činjenice i preciznim istraživanjima jezične strukture književnoga teksta formalizam je osovio proučavanje književnosti na nesubjektivističke i neempirijske temelje te postavio standarde koji se više ne mogu zaobići. Kako Ambrogio upozorava parafrizirajući Tomaševskog, “nakon metodsko-doktrinarnih razrada formalizma, nitko više ne može zaobići specifične elemente poetskog djela a da ne upadne u grube pogreške” (1977: 18), jer je poetika od subjektivnih dojmova postala “predmetom racionalnog proučavanja, konkretan problem književne znanosti” (*ibid.*).

No ako izgradnja konzistentne teorije, vidjeli smo, nije potpuno uspjela, između postavljanja revolucionarnih zasada proučavanju književnosti te tog nedosegnutog cilja prekretnički doprinosi formalista leže i u “upozoravanju na neistražene vidove poetskog teksta, u otkrivanju novog istraživačkog područja” (*ibid.* 18), pri čemu, napominje Strieder (1989: 12), neka od postignuća kasnije nisu adekvatno valorizirana zbog promatranja formalizma kroz prizmu strukturalizma.¹⁰ U cijelosti bi se moglo zaključiti da su te dvije komponente dovoljne da Ambrogio (1977: 17) kategorički zaključi da formalizam u ruskoj znanosti o književnosti predstavlja korjeniti zaokret.

S obzirom na korjenitost tog zaokreta i diskontinuitet koji naglašavaju sami formalisti, moglo bi se pomisliti da je formalizam bio tek “neobična, ali nepotpuna i nasumična epizoda, marginalna činjenica povijesti književnosti u Rusiji dvadesetog stoljeća” (Erlich 1980: 19). Marginalnost u odnosu na kasniji razvoj teorije već smo osporili, no formalizam se isto tako nije pojavio ni iz čega: unatoč velikoj inovativnosti, apsolutna revolucionarnost tek je mit. Tu činjenicu izvrsno ilustrira Ambrogio (1977: 15), raščlanjujući zahtjev formalističke teorije na segmente-parafraze dvojice najutjecajnijih prethodnika: formalizam izrasta “iz zahtjeva da se utvrdi ‘verbalna’ i

‘lingvistička’ priroda poetskog djela (Potebnja) tako da književno stvaralaštvo prestane biti ‘res nullius’ kojoj svatko pristupa prema vlastitim pogledima i stavovima (Veselovski)” (*ibid.*).

Dakako, formalisti su u svojim radovima teorijski distancirali od Potebnje i Veselovskog, a popis autora koji su utjecali na njih ne zadržava se na tim imenima.¹¹ No riječ je o osobito zanimljivim primjerima zbog vremenske blizine i kvalitete uvida kojom Veselovskij i Potebnja nadmašuju svoje suvremenike.¹² Osobito je to slučaj s Potebnjom, koji je kao meta kritike posebice dobro poznat čitateljima tekstova formalističke škole. No ono što u polemikama izostaje jest referenca na činjenicu da je kompatibilnost formalističke teorije s Potebnjinom “mnogo veća nego što su formalistički glasnogovornici ikada bili spremni priznati” (Erlich 1980: 23; esp. o tome i Ambrogio 1977: 32 te Pomorska 1968: 63). Prešućivanje podudaranja, taj “očiti manjak akademske zahvalnosti”, Erlich (*ibid.*) pripisuje formalističkom omalovažavanju autoriteta; drugim riječima, upravo njihovoj strategiji proizvodnje avangardne, revolucionarne pozicije.¹³

¹¹ Ambrogio (1977) izvrsno pokazuje da neke zasade formalističke misli imaju svoje korijene još u romantičarskoj estetici te prati njihov povijesni razvoj, posebice od Belinskog nadalje, ukazujući na to kako su – velikim dijelom preko Potebnjine škole i simbolista – ti elementi došli do formalista te kako su u njihovoj teoriji (djelomice) prevladani ili preoblikovani. Erlich (1980: 20) pak skreće pozornost na to da se pojave razmatranja književnosti osvijesteno o formi u Rusiji mogu pratiti do srednjega vijeka te da je socijalni utilitarizam počeo dominirati tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Na tom dugačkom vremenskom pravcu mnogo je prostora za rekonstrukciju ostavštine koja je nagovijestila ili utjecala na neke aspekte formalističke teorije. Oba se autora slažu da je najznačajniji utjecaj ipak vremenski bližih teoretičara (posebice Potebnje), drugih humanističkih disciplina koje su se pod utjecajima sa zapada počele razvijati u srodnim pravcima (posebice lingvistike, nakon što se utjecaj lingvistike De Saussurea proširio moskovskim sveučilištem) te književnih kružoka simbolista (s kojima su formalisti polemizirali) i futurista (kojima su bili bliski).

¹² I Èjhenbaum naglašava utjecaj Potebnje i Veselovskog pa piše: “U sukobu sa potebnjanstvom ispoljili su se osnovni principi teorijske poetike; u sukobu s opštim gledištima Veselovskog i njegovih sledbenika morali su se, prirodno, odrediti pogledi formalista na književnu evoluciju, a samim tim i na građenje istorije književnosti” (1975: 22). Paradoksalno, napominje Erlich (1980: 31–32), obrnuto proporcionalan utjecaju na formaliste bio je utjecaj njih dvojice na znanost o književnosti u kasnom 19. stoljeću.

¹³ Paralela se može povući i s odnosom simbolista i futurista. Ambrogio (1977: 33–34) podcrtava činjenicu da su futuristi svoju revolucionarnost naglašavali u otklonu od simbolista (koji su, navodi Pomorska, funkcionirali poput metonimije cijele devetnaestostoljetne književne prakse [1966: 77]), no da dva suprotstavljena pokreta imaju nepriznatih elemenata kontinuiteta. Nadalje, Ambrogio (*ibid.* 32–33) smatra i da je u korišćenju obračuna formalista s Potebnjom upravo obračun sa simbolizmom, koji se na Potebnju pozivao (predma ga je manjkavo usvajao; usp. Ambrogio 1977: 89). Pritom navodi Èjhenbaumov iskaz da je formaliste ujedinila “parola oslobođanja pesničke reči od okova filozofskih i religioznih tendencija, koji su sve više ovladavali simbolistima” (1975: 8–9).

⁹ Detaljnije o tim tendencijama te formalističkom raskidu s njihovim pristupima usp. primjerice Erlich (1980: 22, 53) te Ambrogio (1977: 15, 18, 30).

¹⁰ Strieder (1989: 12) po tom pitanju prvenstveno naglašava dosege na polju teorije pripovjedne proze, književnog žanra i književne evolucije, no ne bi valjalo zaboraviti ni formalističke dosege u proučavanju poezije, naročito u pitanjima rime i zvuka.

Ilustrativan je primjer te težnje prema revolucionarnoj samoreprezentaciji i *Umjetnost kao postupak*, gdje Šklovskij na podlozi osporavanja Potebnjine teorije umjetnosti kao slike (usp. Šklovskij 1999: 121) gradi svoja temeljna gledišta te izvodi čuveni pojam očuđenja [*ostranenie*]. No dok u prvom dijelu teksta dobro ukazuje na slabe momente Potebnjine teorije, kada u drugom dijelu navodi da je cilj “umjetnosti dati osjet stvari kao viđenje, a ne kao prepoznavanje” (*ibid.* 125) suprotstavljajući to automatizaciji i algebrizaciji neumjetničkog govora, hotimice prešućuje da je o sličnom već pisao Potebnja (usp. Ambrogio 1977: 83). Osim toga, Šklovskij vrlo često banalizira Potebnjine ideje, služeći se onim što Erlich naziva “potebnjanizmom” oblikovanim na temelju “verzija iz druge ruke prije nego originalnih tekstova” (1980: 23), dok Ambrogio piše o “školskom potebnjanstvu” i “nekoj vrsti *vulgate* Potebnjine misli” (1977: 32).¹⁴ Ironično, upravo tu strategiju, koju su formalisti upotrebljavali da bi osnažili dojam revolucionarnosti vlastite teorije, koristili su i neki od njihovih suvremenika i nasljednika da bi prijelomnu vrijednost formalista obezvrijedili u ime drugih revolucija.

II.

Mnogi udžbenički pregledi (suvremene) književne teorije svoju obradu teorijskih škola započinjaju upravo ruskim formalizmom (nerijetko baš Šklovskim), stoga bi se moglo zaključiti da ujedno potvrđuju samopredstavljanje formalista apsolutnom prekretnicom u povijesti moderne znanosti o književnosti. No kako napominje Ambrogio (1977: 9–10), jedan od glavnih razloga “ponovnog otkrića” formalizma, odnosno njegovog “drugog proljeća”, jest činjenica da ga se promatralo kao anticipaciju strukturalizma, njegovo posredno ili neposredno izvorište te ujedno njegovu – parafrazirajući Jakobsona – dječju bolest.

Zahvaćenost formalizma “kulturnom modom” strukturalizma (*ibid.*) dvosjekli je mač. Korist je od obnovljenog interesa očigledna, ali s druge strane – fokalna točka tog interesa, shvaćena kao prava prijelomnica u zapadnoj humanistici, europski je strukturalizam, pa je formalizam u toj pripovijesti izgubio na samostalnosti i doživio perceptivne/receptivne deformacije. Striedter upozorava na to da je shvaćanje formalizma i strukturalizma ne kao dvaju distinktivnih teorijskih fenomena s određenim preklapanjima i

¹⁴ U *Umjetnosti kao postupku* Šklovskij kolažira citate Potebnje s pojednostavljenim parafrazama, kao i citatima njegovih nasljedovatelja (Ovsjaniko-Kukikovski) te supostavljenim zabludama koje s Potebnjom nemaju veze (npr. pogrešne pretpostavke Belog). Na samom početku teksta otima mu se pak tvrdnja “Umjetnost je mišljenje u slikama.” Ta se rečenica može čuti i od gimnazijalca...” (Šklovskij 1999: 122). Moglo bi se reći da je Potebnja kojeg predstavlja doista pojednostavljen na gimnazijsku razinu.

recipročnom interakcijom, već kao uzastopnih faza jedinstvenog razvoja, dovelo do neizbježne “konstrukcije ‘čistog’, ‘istinskog’, ‘ortodoksnog’ formalizma” kao “jednostrane i isuviše statične slike” (1989: 12–13).

Ipak, plošna i reduktivna slika ruskog formalizma, viđenje prema kojem on možda jest zaslužan za značajne inovacije u znanosti o književnosti, no i da je ipak tek rigidna, nadiđena teorijska škola, jalovo zatvorena u imanentno proučavanje književnog teksta, nije produkt tek reinterpretacije u svjetlu strukturalizma. Takav prikaz konstrukcija je ruskih (ortodoksnom)marksističkih teoretičara te je oblikovana u godinama oštih polemika između njih i formalista; polemika koje su, osim teorijskih neslaganja, u svome podtekstu imale i borbu za status teorije koja bi odgovarala duhu Revolucije.

Dakako, napominje Erlich, razlozi tih rasprava svojom kompleksnošću nadilaze pitanje političkog primata i nasljeđa revolucije, no činjenica jest da marksističko-lenjinistički teoretičari tijekom revolucionarnih godina formalizmu nisu poklanjali toliko pozornosti, dok u godinama formalističkog uspona polemika uzima maha. Erlich piše:

Sovjetski marksistički književni teoretičari teško su si mogli priuštiti da mirno stoje suočeni s onim što je jedan od njih opisao “trijumfalnim usponom” formalističke škole u godinama između 1921. i 1925. Rastuća popularnost *Opojaz*-a među mladim ruskim filozofima i studentima književnosti predstavljala je opasan izazov nadmoći “historijskog materijalizma”, koju su službeni sovjetski teoretičari zagovarali kao jedini legitiman pristup književnosti i jedinu doktrinu vrijednu revolucionarne ere. (1980: 99)

Opća mjesta ortodoksnomarksističke kritike formalizma daju se ilustrirati ogledom o formalistima u zbirci *Književnost i revolucija* (1971 [1923]) Lava Trockog. Trockij formalistima doduše priznaje status jedine teorije koja se na sovjetskom prostoru smisleno suprotstavlja marksističkoj te navodi: “uza svu površnost i reakcionarnost formalističke teorije umjetnosti, priličan dio istraživačkog rada formalista potpuno je koristan” (*ibid.* 117–118). No korisnost “posla” kojeg su se dohvatili po njemu bi doista bila na mjestu tek “ako se shvati njegov sitničavi, skicozni uslužno-pripremni karakter” (*ibid.*), odnosno svedu li se “metodološki postupci formalizma” u “zakonite granice” (*ibid.*). Propisivanje zakonitih granica pripadalo bi pak marksistima, u čije bi književnoteorijske pothvate valjalo upregnuti formalističku metodu. No formalisti, piše Trockij, “neće da se pomire s pomoćnim uslužno-tehničkim značajem svojih postupaka”, zbog čega formalizam naziva “bahatim nedonoščetom” (*ibid.*).¹⁵ Analogna argumentacija prisutna je i

¹⁵ Slična ambivalentnost javlja se i kasnije u tekstu – s jedne strane pohvala formalistima zbog njihove težnje prema materijalizmu i objektivizmu, a s druge kritika da su s tog kursa skrenuli u

kod drugih marksističkih autora koji tih godina kritiziraju formaliste, poput Lunačarskog, Buharina, Kogana, ali i Majakovskog (usp. Ambrogio 1977: 175–176; Erlich 1980: 104–105), a sve ih povezuje i karikaturalna verzija formalizma koju ocrtavaju tako što teze formalista posve reduciraju stavljanjem naglaska na radikalnije istupe ranog formalizma.

Magnum crimen formalista iz te perspektive navodna je apsolutizacija forme te odbacivanje referencijalne funkcije umjetnosti u korist njezine potpune autonomije u odnosu na stvarnost. Premda te zamjerke nisu nastale ni iz čega te svoje uporište imaju u radovima ranijeg razdoblja,¹⁶ one teško opstaju odmjerenе o kasniji razvoj formalističke teorije. No unatoč radikalnim stavovima u tekstovima ranijeg Šklovskog, već i *Umjetnost kao postupak* 1917. daje dovoljno materijala za sumnju u beziznimnu točnost marksističkih kritika.

Sama srž fenomena očuđenja vezana je uz učinak umjetničkog djela (koje daje “osjet stvari kao viđenje, a ne kao prepoznavanje”, Šklovskij 1999: 125), dakle za referencijalnu dimenziju, doduše shvaćenu drukčije od upućivanja na konkretni historijski referent. Bez obzira na tvrdnju da je “perceptivni proces u umjetnosti sam sebi svrha” (*ibid.* 126), Šklovskij najveći dio elaboracije očuđenja odvađa za primjere koji se tiču učinaka kojima Tolstojevi romani podrivaju konvencionalni odnos prema svakodnevici, politički potentno preispitujući institucije kao što su tjelesna kazna, privatno vlasništvo, građanski teatar ili religija (*ibid.* 126–129).¹⁷ Činjenica da očuđenje, osim na

---

opskurantizam: “Formalna škola kao da upravo teži prema objektivizmu. Književno-kritička samovolja, koja operira samo ukusima i raspoloženjima, s pravom je ljuti. Ona traži točne oznake za klasifikaciju i ocjenjivanje. No zbog uskoće njenog vidokruga i površnosti metoda ona skreće prema praznovjerju, poput grafologije ili frenologije” (Trocki 1971: 124).

¹⁶ U vezi s prvom zamjerkom usp. primjerice Ambrogio (1977: 157), o kritici kojoj Žirmunskij podvrgava teze ranih formalista, napose Šklovskog, o tome da se u pjesništvu riječi koriste neovisno o njihovom značenju, ili pak Ambrogio (*ibid.* 184–185), o davanju apsolutnog primata umjetničkom postupku (*priem*) kod ranih formalista. Vezano za apsolutnu autonomiju, najpoznatije su teze Šklovskog da je “umjetnost uvijek bila slobodna od života” te da “njezine boje nikada nisu odražavale boju zastava koje su se vile iznad gradskih utvrda” (Šklovskij, prema Erlich 1980: 77), odnosno da umjetnost valja proučavati “imajući u vidu samo tehničko ‘tkanje’, a ne vodeći pritom nimalo računa o ‘tržištu pamuka’ i ‘politici trustova’” (parafraza u: Ambrogio 1977: 220). Na sličnom je tragu teza Jakobsona da bi “inkriminacija pjesnika zbog ideja i osjećaja bila jednako apsurdna kao i ponašanje srednjovjekovne publike koja premlaćuje glumca što glumi Judu” (Jakobson, prema Erlich 1980: 77).

¹⁷ Kod religije Šklovskij posve eksplicira subverzivan politički učinak: “Taj način da se stvari vide izdvojene iz njihova konteksta doveo je do toga da je Tolstoj u svojim posljednjim djelima, ispitujući dogme i obrede, također primjenjivao u opisima metodu začudnosti zamjenjujući uobičajene riječi religiozne terminologije njihovim običnim značenjem; dogodilo se nešto čudno, čudovišno, što su mnogi iskreno primili kao bogohuljenje, što je bolno ranilo mnoge. A bio je posrijedi isti postupak kojim je Tolstoj opažao i pričao

materijalnost označitelja, usmjerava percepciju i na njegov (poli)semantički potencijal, jer se “stvar ne opaža u svojim prostornim odnosima, nego, da tako kažem, u svojoj neprekidnosti” (*ibid.* 130), za posljedicu nužno ima preispitivanje konvencija – kulturnih, povijesnih, ali i političkih.

Što se pitanja potpune autonomije književnosti tiče, činjenica jest da su formalisti na njoj relativno dugo inzistirali, nastojeći time podcrtati zahtjev za specifikacijom književne činjenice te obraniti svoj teorijsko-metodološki pristup od podređivanja nekoj od tada raširenih socioloških metoda. No nužnost da se iskorak iz posve sinkronijskog pristupa prema problemu književne evolucije napravi vodeći računa o širem historijskom kontekstu također je, makar u embrionalnoj fazi, moguće primijetiti još u *Umjetnosti kao postupku*. Šklovskij piše o životu umjetničkog djela koji se kreće “od viđenja prema spoznaji, od poezije prema prozi, od konkretnog prema općem, od Don Quijotea – skolastika i siromašnog plemića koji polusvjesno poniženje na dvoru vojvodinu – do Turgenjevljeva Don Quijotea: širokog ali praznog, od Karla Velikog do imena ‘kralja’...” (1999: 126), a potom pri kraju teksta skreće pozornost i na historijski promjenjive načine na koje se ostvaruje “čudno” u poetskom jeziku (usp. *ibid.* 130).

Formalistička teorija stoga čak ni u povojima nije bila apolitična ni ahistorijska, kako su to neki marksistički teoretičari nastojali prikazati. S druge strane, ona nije ni (nastojala biti) marksističko-lenjinistička. No je li to prepreka da bismo je smatrali revolucionarnom, u smislu njezine genealoške “pripadnosti” Oktobarskoj revoluciji?

Postavljajući si slično pitanje, Erlich (1980: 78) ne dolazi do jednoznačnog odgovora. Kronološki promatrajući, formalizam bi se teško mogao nazvati proizvodom revolucionarnog razdoblja budući da se oblikovao prije Oktobarske revolucije, a svoj je zamah dosegnuo kada je ona već odavna trajala. Istovremeno, Erlich je nesklon i optužbama da su formalisti oličenje predrevolucionarne buržujuške dekadencije, čega bi pokazatelj trebao biti njihov navodni eskapizam utjelovljen u nekoj vrsti teorijske podrške i paralele larpurlartizmu. Konačno, odmjerenje različitih aspekata zaključuje tezom da bi relevantniji kriterij moglo biti pitanje što je ta škola učinila u odnosu na probleme u svojoj disciplini te zaključuje: “Sagledana iz te perspektive, formalistička se škola čini manje-više kao legitimno, premda pomalo ekscentrično dijete revolucionarnog razdoblja, kao bitan čimbenik njegove osobite intelektualne atmosfere” (*ibid.* 80).

No teza o kronološkoj nesinkroniziranosti nije nužno točna; ni Oktobarska se revolucija svojom genezom, kao ni formalizam, ne može ograničiti na

---

o onome što ga je okruživalo. Tolstojeva su opažanja poljuljala Tolstojevu vjeru, zbliživši ga sa stvarima koje ga se dugo nisu ticale” (Šklovskij 1999: 129).

jedan usko određeni historijski trenutak. Datumi koji se uzimaju kao počeci kod takvih su složenih historijskih fenomena uvijek metonimije, baš kao što i istaknuti tekstovi mogu stajati metonimijski za teorijsku školu.¹⁸ Što se optužbi za buržujsku dekadenciju tiče, budući da su izvorno povezane s uzmicanjem formalista od Revolucije i političkog, Erlich (1980: 79) ih opovrgava upućujući na aktivan angažman pojedinih formalista (npr. Brika i Jakubinskog) u revolucionarnim političkim tijelima. No premda taj angažman nije ni nepovezan ni irelevantan, radi se o različitim razinama te bi, u duhu formalističkog otpora prema biografizmu, odgovore trebalo tražiti i izvan biografija samih teoretičara. Brik-politički komesar i Brik-teoretičar nisu isto, baš kao što ni promjenjiv te kontradiktoran angažman Šklovskog u političkim tijelima za Revolucije nije prepreka njegovoj teoriji da bude ili ne bude toj Revoluciji pripadna.

Odgovor na općenitijoj razini čini nam se stoga bliži trećem spomenutom aspektu o kojem raspravlja Erlich, s time da u obzir ne bi trebalo uzeti tek prevratničku ulogu unutar okvira discipline (taj smo segment već obradili), već bi fokus valjalo proširiti na širu društvenu razinu. Ćjhenbaum navodi da je inicijalne formaliste povezala "parola oslobađanja pesničke reči od okova filozofskih i religioznih tendencija" te da su u to ime "svi kompromisi morali biti odstranjeni", budući da je historija "od nas zahtevala pravi revolucionarni patos..." (1975: 8–9). Znamo li da se radi o religijskim i filozofskim tendencijama koje su prevladavale među ruskom predrevolucionarnom elitom te da je riječ koju valja osloboditi ona koja oslobađa od dominantnih, odnosno, rječnikom Šklovskog, automatiziranih obrazaca odnosa prema svijetu, bliskost revoluciji koja je najavljujvala donijeti novi svijet ne djeluje sporno.

Ruski formalisti možda nisu poput futurista, s kojima su bili bliski, svoj pokret eksplicitno oblikovali kao "zahtjev za stvaranjem novih ljudskih odnosa, potpuno novih moralnih vrednota i nove civilizacije" (Ambrogio 1977: 98),¹⁹ no nova znanost o književnosti nesumnjivo je bila namijenjena novom društvu i u njegovom je oblikovanju namjeravala sudjelovati.

¹⁸ Oboje implicitno priznaje i sam Erlich: prihvaća da je *Umjetnost kao postupak* manifest ruskog formalizma (Erlich 1980: 76), a kada piše o Oktobarskoj revoluciji, očito je da se referira na fenomen većeg opsega i dužeg trajanja od revolucionarnih zbivanja u užem smislu.

¹⁹ Kao i formalistima, boljševički je politički vrh futuristima pristupao s nelagodnom ambivalentnosti. S jedne strane, nesumnjivo su ih smatrali saveznicima Revolucije (Troćkij navodi da su joj pristupili mnogo bliže od ostalih "suputnika", 1971), dok su im s druge strane njihovi zahtjevi bili preradikalni, zbog čega ih Troćkij diskreditira kao "okuku buržoaske umjetnosti" (*ibid.* 90), navodeći da "[r]adnička revolucija u Rusiji izbija prije nego što se futurizam uspio osloboditi svojih djetinjarija" (*ibid.* 91), optužujući ih za "utopijsko sektaštvo" i "anarhizam" (*ibid.* 95) te zaključujući da se tu ne radi o proleterskoj, komunističkoj umjetnosti (*ibid.* 113).

vati.²⁰ Stoga ne bi trebale čuditi ni tvrdnje poput Brikove, koju prenosi Erlich, da bi "*Opojaz* trebalo smatrati 'najboljim odgajateljem mladih proleterskih pisaca'" (1980: 81).

Možda je Brikov istup kontradiktoran (podrugljivo) izjavi Šklovskog da formalisti nisu marksisti, ali "budu li se ikada našli u potrebi za njihovim alatima, [...] neće jesti rukama iz čistog inata" (Šklovskij, prema Erlich 1980: 109). No formalizam je, unatoč kapricioznosti Šklovskog, još od njegovog prijelomnog teksta otvarao prostor potencijalnoj komplementarnosti s marksizmom, kao i obrnuto. Marksistička kritika revolucionarnog vremena, sve do kasnijeg okoštavanja pod paskom partije,²¹ "pokazuje veliku heterogenost pogleda i stavova, takvu zamršenost i isprepletenost utjecaja i prijelaznih nijansi i takav eklektizam da se zapravo samo uvjetno, zbog praktičnih razloga, mogu izdvojiti dvije osnovne linije..." (Ambrogio 1977: 177). Onodobna marksistička ortodoksija dala je okvirna objašnjenja ovisnosti ideoloških fenomena o ekonomskim procesima, no tek je razvijala teorije za posebne ideološke oblasti. Marksizam je, Erlich parafrazira Kazina, percipiran kao "prostrana kartoteka čiji pojedinačni odjeljci čekaju da ih se popuni prikladnim proučavanjima" (1980: 116) te stoga nije bilo izravne prepreke da ta "popuna" bude i formalistička.²²

²⁰ O paralelama između ideje revolucionarne "nove znanosti" kod Oresta Hvolsona te ranijih radova Jakobsona i Šklovskog usp. Erlich (1980: 80).

²¹ Kako napominje Erlich (1980: 82), previranja među teorijskim i umjetničkim školama nisu izbjegla budnom oku boljševičke partije koja je nastojala zauzdati teorijsku produkciju i usmjeravati je prema ortodoksiji, no zadržavajući privid neutralnosti. Otud i česte kontradikcije poput iskaza Troćkog da "[p]odručje umjetnosti nije takvo u kome je partija pozvana da komandira", tj. da "u svakom slučaju partija ne može i neće stati na poziciju literarnog kružaka, koji se bori s drugim literarnim kružocima", no da istovremeno to ne znači ni apsolutnu slobodu: "Ako revolucija ima pravo da ruši mostove i umjetničke spomenike kad je to potrebno, ona se neće zaustaviti ni pred tim da svoju ruku stavi na bilo koji umjetnički pravac, koji, uza sva svoja formalna dostignuća, prijete unošenjem razdora u revolucionarnu sredinu, ili se neprijateljski suprotstavlja unutrašnjim snagama revolucije" (1977: 158, 160). Sličnu "obranu revolucije od revolucije" možemo vidjeti i kod Lunačarskog, koji se nominalno zalaže za slobodu umjetničkog izraza pišući da se "[n]e smiju zatvarati usta onima koji govore", no dodajući na to i da "to ne znači da govorim u prilog liberalnoj slobodi riječi. Mi moramo pratiti čak i umjetnost. Umjetnost je snaga [...] Ne može se dopustiti da se koriste umjetnošću i uopće riječju s ciljem da truju svijet još uvijek kolebljivih masa" (1967: 140 [1924, 1964]). Unatoč tomu, Erlich naglašava da bi teško bilo naći oštrij kontrast u odnosu na uniformnost kasnije sovjetske teorijske scene od onoga s proliferacijom teorijskih i umjetničkih škola u razdoblju Revolucije, Građanskog rata i NEP-a (1980: 82).

²² Budući da su istaknuti boljševici poput Troćkog (1977), umjesto podrške nekoj od teorijskih škola, cijelo vrijeme najavljivali teoriju koja bi odgovarala novom vremenu kao tek dolazeću, "natjecanje" za status istinske revolucionarne teorije djelovalo je otvoreno. Erlich (1980: 108) prenosi Ćjhenbaumov navod, prema kojem se priznanje vode poput Troćkog da dijelovi formalističke teorije mogu biti korisni pokazalo kao važno osnaženje pozicije formalističke škole.

Za takvu se popunu možda i najradikalnije zalaže Bennett (1979), smatrajući formalizam “izgubljenim naslijeđem marksizma”, teorijom književnosti koja bi mnogo bolje odgovarala marksističkim postavkama od onih koje su kanonizirane u marksističkoj ortodoksiji.²³ Podsjećajući da Marx nikada “nije pokušao razviti sustavnu teoriju umjetnosti i književnosti” (*ibid.* 100), premda je pisao o toj tematici, Bennett navodi da su se kasniji marksisti našli u nezahvalnoj situaciji pokušaja da pomire te njegove nesustavne spise sa sustavno razvijenim ekonomskim i političkim analizama, s kojima su nerijetko stajali u kontradikcijama. U tim su pokušajima nove odgovore češće nastojali dati u okvirima starih pitanja hegelijanske estetike, nego što su se okretali novim metodama, što je prema Bennettu (*ibid.* 3) uzrok mnogih problema marksističke književne teorije. Jednu takvu prikladnu novost propustili su vidjeti, smatra, u formalnoj metodi.

Je li formalizam marksizmu mogao ponuditi toliko koliko Bennett smatra, odnosno je li riječ o teorijskom “inputu” koji je nedostajao za oblikovanje “prave” marksističke teorije književnosti, zasebno je pitanje. No nesumnjivo je da su pristupi književnosti koje su prihvatili ruski marksisti bili u tješnjem kontinuitetu s predrevolucionarnim teorijskim strujanjima koje Bennett (1979: 100) objedinjuje označiteljima buržuske kritike i estetike, te su taj kontinuitet, za razliku od formalista kao afirmatora revolucionarnog diskontinuiteta, jasno naglašavali. Jednako je tako točno da su zamiranjem višeglasnog revolucionarnog razdoblja te konsolidacijom nove ortodoksije u potpunosti zatvorena vrata djelovanju formalista. Kao što se manifest Šklovskog 1917. poklopio s revolucionarnim zbivanjima Crvenog oktobra, njegova izjava da je “formalizam stvar prošlosti” (Šklovskij, prema Erlich 1980: 137) drugom polovicom dvadesetih, a potom i gorljiva samokritika te revizija tridesetih godina, kojima je pokušao izdržati tada već prijeteće nasrtaje nove ortodoksije, poklopile su se s vremenom kada se Revolucija povukla pred nastupajućim staljinističkim razdobljem sovjetske povijesti.

²³ Bennett (1979) stav gradi na materijalizmu formalističke teorije, nasuprot idealističkim pristupima književnosti koji su prevladavali među marksistima (ironično je da su marksisti formaliste optuživali za neokantovski idealizam) te na njezinom historijski-kontekstualnom definiranju književnosti nasuprot uvjerenju da postoji transcendentalna esencijalna značajka koja književne tekstove razlikuje od neknjiževnih. Nasuprot tomu, Bennett formalistima zamjera navodno nastojanje da budu apolitični “promatrajući estetski učinak očuđenja, koji književna djela uzrokuju, kao nešto što je samo sebi svrhovito, odijeljeno od političkih razmatranja ili posljedica” (*ibid.* 27). Kao što smo istaknuli, naš je pogled na očuđenje dijametralno suprotan.

III.

“Konfrontacija između formalizma i marksizma mogla je enormno doprinijeti razrješavanju pitanja poveznice između književnosti i društva, a samim time i poveznice između književne evolucije i opće historije...” no uvjet tomu bio bi “obostrano stimulirajuća konfrontacija” te “volja da se kritički raspravlja o temeljima obiju metodologija”, piše Striedter (1989: 76). Unatoč raspravama, sve do sredine dvadesetih takva je volja, smatra, ipak postojala, da bi je pri kraju desetljeća zamijenila dogmatična antiformalistička kampanja koja nije ostavljala prostora analizi spomenutih problema.

Ironično, formalizam i bliska kretanja upravo su u tom razdoblju došli na pozicije mnogo bliže marksističkim nego na svojim počecima. Iako se približavanje odvijalo u zalazu revolucionarnog razdoblja te njegov protagonist više nije bio Šklovskij, čini nam se važnim posvetiti mu pozornost zbog njegove janusolike naravi: jednim je svojim licem povezano s revolucionarnosti formalizma u kontekstu Oktobarske revolucije, dok drugim gleda prema njegovoj aktualnosti u suvremenoj teoriji.

Još je 1924. u polemici s marksistima Ćhenbaum najavio pitanje književne evolucije kao ono na kojem se marksistički i formalistički uvidi mogu produktivno nadopuniti (usp. Erlich 1980: 108). Intenzivnije usmjeravanje pozornosti prema toj problematici u kasnijoj fazi formalističke teorije ključnom će prekretnicom smatrati i suvremeni teoretičari. Za Bennetta (1979: 34–35), po kojemu je referiranje na historijski kontekst implicirano još od *Umjetnosti kao postupka*, definitivna je prijelomna točka tekst *Problemi proučavanja književnosti i jezika* [1927] Jurija Tynjanova i Romana Jakobsona. No i prije tog teksta, u dva ranija ogleđa – *Književna činjenica* [1924] i *O književnoj evoluciji* [1927] – elaborirajući viđenje književnosti i književnog djela kao dinamičkih sustava čije se biti ne mogu svesti na neku predodređenu stavku, niti ih se može promatrati strogo sinkronijski, Tynjanov koncepciju autonomne evolucije književnosti zamjenjuje koncepcijom koja uključuje utjecaj historijskog konteksta.

U *Književnoj činjenici* Tynjanov tek suptilno govori o “raznolikom sastavu” književne činjenice u koji valja uračunati i to da “[p]ostoje domaći, ‘politički’ prevrati, postoje ‘društveni’ prevrati *sui generis*. I takvi prevrati obično probijaju osebujno područje ‘književnosti’, zahvaćaju područje svakidašnjeg života” (1998: 27). U ogleđu *O književnoj evoluciji* pak mnogo jasnije tvrdi da “[p]ostojanje književne činjenice kao *književne* činjenice ovisi o njezinim razlikovnim obilježjima (tj. o suodnosu bilo s književnim, bilo s izvanknjiževnim nizom)” (*ibid.* 33). Istovremeno se ograđuje od mehaničke determinacije karakteristične za tadašnji sociologizam, naglašavajući “razlikovnu razlučenost ljudskih djelatnosti” te nejednak razvoj različitih nizova, bez obzira na njihovu međusobnu determinaciju (*ibid.* 38).

Na te se poglede logično nastavlja tvrdnja Tynjanova i Jakobsona (*ibid.* 89) da je povijest književnosti “povezana s drugim povijesnim nizovima”, no da je – kao i druge nizove – obilježava “složen kompleks osobitih strukturalnih zakona” bez čijeg pojašnjenja nije moguće prijeći na pojašnjavanje odnosa između različitih nizova. Istovremeno, upoznavanje imanentnih zakona književne evolucije “ostavlja, doduše, mogućnost ograničenog broja rješenja, ali nikako samo jednoga”, budući da su oni “neodređena jednadžba” (*ibid.* 92), stoga se puna slika dobiva tek proučavanjem suodnosa sustava, odnosno “sustava sustava”.

Takve postavke odudaraju od uvriježenih stereotipa o formalizmu te su nekompatibilne s marksističkim kritikama tobožnje ahistoričnosti i eskapizma nespojivih s Revolucijom. No budući da je daljnji razvoj formalizma u Sovjetskom Savezu onemogućen, njegova kasna dostignuća dobila su priliku Jakobsonovom emigracijom u Prag i djelovanjem u Praškom strukturalističkom kružoku,²⁴ a potom i utjecajem na zapadnoeuropski strukturalizam, ugraditi se u nove književnoteorijske prekretnice izvan Sovjetskog Saveza.

Ipak, pišući o Tynjanovljevu i Jakobsonovu tekstu, Bennett (1979: 35) dolazi u suglasje s već spominjanom Striedterovom (1989: 12–13) kritikom reinterpretacije formalizma iz strukturalističke perspektive te naglašava kako je postuliranje da je taj tekst “označio temelje strukturalizma” strogo retrospektivno, oslonjeno više na Jakobsonovu biografiju nego na sadržaj teksta. Tomu nasuprot, Bennett čini još hrabriji iskorak tvrdeći da Tynjanov i Jakobson “eksplicitno idu i dalje od strukturalizma, koji se do sada pokazao notorno nesposobnim ponuditi teorijski okvir unutar kojeg bi se mogla postaviti takva pitanja” (*ibid.* 36). Umjesto začetka strukturalizma, u *Problema proučavanja književnosti i jezika* Bennett vidi anticipaciju althusserijanskog marksizma, povlačeći tako paralele između onoga što smatra jednom od

prijelomnih točaka formalizma s prijelomnicom u europskoj marksističkoj teoriji.²⁵

Uloga anticipatora kasnijeg razvoja europskog marksizma, kao i drugih teorijskih kretanja, često se pridaje još jednom teorijskom kružoku koji je djelovao usporedno s formalistima, s njima dijelio teorijsku inovativnost, ali i oštro polemizirao – takozvanom Bahtinovom krugu.²⁶ Premda teoretičare Bahtinova kruga nije uobičajeno ubrajati među formaliste, istovremeno su im i mnogi bliži od pukih suvremenika. Spomenemo li samo neke primjere, već je Kristeva 1966. Bahtina prvi put kontekstualizirala kao formalista (usp. Lesic-Thomas 2005: 4); Flaker za Bahtina navodi da je “[p]o svojim metodama bio blizak ‘formalnoj’ školi, ali ih je razvijao prema istraživanju socioloških aspekata i idejnoga svijeta književnoga djela i njegova autora” (1967: 366); dok Bennett tvrdi da, premda su teorijska postignuća Bahtinova kruga “odražavala kontinuiranu kritiku formalističkog rada i teorijskih premisa na kojima je počivao, jednako je jasno da bez kritičkog djelovanja formalista ta postignuća jednostavno ne bi bila ostvariva” (1979: 95).

Retrospektivno poistovjećivanje marksizma s marksističkom ortodoksijom određenog vremena uzrok je zbog kojeg se često zaboravlja druga odrednica Bahtinova kruga, ona marksistička. Stoga današnjem čitatelju može djelovati neobično kada Erlich (1980: 114), Ambrogio (1977: 28) ili Bennett (1979: 75) autore Bahtinova kruga označuju marksistima, ali prisjetimo li se teorijske dinamičnosti revolucionarnog razdoblja, takve odrednice prestaju biti sporne.²⁷ No

²⁵ Bennett (1979: 36) Tynjanova i Jakobsona odvajala od strukturalizma prvenstveno u odnosu na navadu strukturalista da različite prakse promatraju kao autonomne sustave te da svaki od njih pojedinačno smatraju ustrojenim poput jezika. Teze su to koje dijelom stoje, no ironično su reduktivne za studiju koja kritički reduktivan pogled na formalizam. Također, na tom je tragu ironično i povezivanje s althusserijanskim marksizmom, budući da se Althussera nerijetko naziva strukturalističkim marksistom.

²⁶ Riječ je o kružoku kojem su, uz Bahtina, pripadali Vološinov, Medvedev, Kačan, Pumpijanski, Solertinskij i dr., no ovdje ćemo pozornost ograničiti na Bahtina, Medvedeva i Vološinova. Za problematiziranje poznate kontroverze glede autorstva pojedinih tekstova nemamo prostora, stoga ćemo se držati kompromisnog označitelja *Bahtinov krug* ili pak pojedinačnog imena kojem se tekst najčešće pripisuje, a reference stavljati na imena pod kojim je izdanje objavljeno. Ipak napominjemo da dionici Kruga nisu uvijek bili suglasni oko svih pitanja, zbog čega ni kompromisno rješenje s “Krugom”, koje monologizira i homogenizira izrazito dijalogičan i heterogen kružok, nije bez mana. Citirajući MacCannell, “da ‘Medvedev’ i ‘Vološinov’ nisu postojali, Bahtin bi ih morao izmisliti da bi pisao” (MacCannell 1992: 57).

²⁷ Naročito se to na temelju samodeklariranja može reći za Vološinova, koji svoje temeljno djelo naslovljava *Marksizam i filozofija jezika* (usp. Bahtin 1980), i Medvedeva, koji u uvodnom poglavlju svoje studije progovara o “predmetu i zadacima marksističke nauke o književnosti” (usp. Medvedev 1976 [1928]). I kod same Bahtina je takvo teorijsko opredjeljenje u najmanju ruku implicitno primjetno, dok pojedini autori odlaze i dalje od te “primjetnosti”. Eagleton ga naziva “jednim od najvažnijih marksističkih filozofa i estetičara dvadesetog stoljeća” (1992: 93). Doduše, Eagleton Bahtinu pripisuje i djela pod Vološinovljevim imenom, no svoju ocjenu ne temelji samo na njima.

²⁴ Striedter (1989: 82–85) kritizira nekritičko iscertavanje kontinuiteta između kasnog formalizma i praškog strukturalizma te tumačenje potonjeg kao ekstenzije prvog. Takve interpretacije prvenstveno su oslonjene na djelovanje Jakobsona kao poveznicu između kružoka i sugeriraju njihovu uzastopnost, no Striedter (*ibid.* 82) upozorava da je u trenutku objave prijelomnog rada s Tynjanovom Jakobson već duže živio u Pragu, gdje je surađivao s češkim autorima poput Mathesiusa i Havránka. Striedter stoga kritizira Welleka i Erlicha za simplifikaciju odnosa između Pražana i formalista, ostvarenu na račun češke teorijske komponente i specifičnosti Praškog kružoka. Zanimljiva je i Striedterova napomena o važnosti češkog marksizma za razvoj praškog strukturalizma: “U ovom kontekstu potrebno je napomenuti da češki marksizam tridesetih, za razliku od ruskog marksizma u dvadesetima i češkog nakon 1948, još nije bio obvezujuća politička filozofija. To je poticalo otvorenu diskusiju i omogućilo prihvaćanje ili odbacivanje kritičkih argumenata s obzirom na njihovu valjanost u određenom sustavu, umjesto radi izvanjske predstave konformizma ili samoobrane” (*ibid.* 86).

dok se Erlich i Ambrogio Bahtinovim krugom – prvenstveno Medvedevom – bave tek rubno, kao sociološkim kritičarima formalista, Bennett mu pridaje mnogo veću važnost. Za njega premošćivanje jaza između marksizma i formalizma, što je Bahtinov krug pokušao učiniti istraživanjem domene društvene nadgradnje, predstavlja vrhunac ruskog formalizma kao revolucionarne teorije jer objedinjuje formalističku teorijsku inovativnost s interesom za ideološku kritiku te je suočava s pitanjima koja je donijela Revolucija.

Premda Bennett priznaje da je dijalog marksizma i formalizma unutar Bahtinova kruga “nedovršen”, ističe “izvanrednu produktivnost” (1979: 75, 96) tog kružoka te smatra da je u konačnici ponudio putove iznalaženju rješenja na “neizbježno historijska” pitanja koja su formalisti postavili, “a nisu iznašli načina razriješiti ih” (*ibid.* 75). No takvi su zaključci dijelom diskutabilni. Bahtinov je krug doista bio produktivan kružok čija teorijska inovativnost fascinira do danas, stoga nam se revolucionarnost u tom dijelu ne čini sporna. Štoviše, baš kao i kod formalista, o revolucionarnosti se može govoriti ne samo iz gledišta teorijske produkcije nego i iz perspektive organizacije i djelovanja kružoka.²⁸ Započevši svoje djelovanje revolucionarnih godina na radničkim sveučilištima u Nevelu i Vitebsku, a potom preselivši u Lenjingrad, Bahtin i suradnici su – kao i formalisti – svoju teoriju oblikovali dijaloškom razmjenom²⁹ i u bliskom kontaktu s umjetničkom avangardom³⁰ te su svoj rad percipirali kao prijelomnu točku u odnosu prema onome što su smatrali ne-marksističkim odlikama sovjetskog marksizma.³¹ No djeluje u najmanju ruku nepravedno

²⁸ Razlika je, doduše, uočljiva promotri li se поближе neposredni angažman u revolucionarnim zbivanjima, barem sudeći po tvrdnjama Tzvetana Todorova. Za razliku od formalista koji su u tim zbivanjima mahom sudjelovali u različitim svojstvima i frakcijama, Todorov (1997: 190–191) Bahtina opisuje kao onog koji ih se na sve načine pokušavao kloniti.

²⁹ Todorov osporava dijalošku narav tvrdeći da je “uglavnom Bahtin taj koji priča, a drugi slušaju. Njegova filozofska superiornost je prevelika da bi mogao da postoji pravi dijalog: on vodi svoje prijatelje, ali oni njega nikad ne vode; ako i inspiriše njihove knjige, članke, ili prosto njihova razmišljanja, on sam ostaje van njihovog uticaja” (1997: 124). Ako je biografska komponenta Todorovljeve primjedbe i točna, drugi dio čini nam se sporan uzmemo li u obzir odnose među objavljenim tekstovima zajedno sa sporom o autorstvu. Vrijedi naglasiti da se s njom ne slažu drugi interpretatori Bahtina citirani u ovom radu. Naročito je dvojen Todorovljevi (*ibid.* 195) nastavak: “[k]onstantnost pogleda koje je Bahtin iznio između 1925. i 1975. godine je još jedan pokazatelj da mišljenja drugih ne utiču mnogo na njegovu misao”, budući da između njegovih najznačajnijih studija postoje nepremostive nedosljednosti (usp. DeJean 1992).

³⁰ Usp. White i Peters (2017), koji istražuju dosege tog međudjelovanja promatrajući suživot Bahtinova kruga, Chagallove umjetničke akademije te Malevičeva kružoka u revolucionarnom Vitebsku.

³¹ Usp. Vološinovljevu (Bahtin 1980: 18–20; Vološinov 2012: 151–153 [1927]) i Medvedevljevu (1976: 5–7; 23) kritiku ortodoksnomarksističkih postavki u uvodima studija, kao i teze da

mjeriti dosege Bahtinova kruga u odnosu na to koliko su “usavršili” formalizam mireći ga s marksizmom, kako to nekada djeluje kod Bennetta, budući da se – unatoč povezanosti dvaju teorijskih kretanja – u slučaju Bahtinova kruga ne radi o ekstenziji formalizma te mnogi njegovi dosezi iz te perspektive ostaju izvan vidnog polja.

Ipak, budući da i naše istraživačko pitanje nastupa iz slične analitičke pozicije, možemo prihvatiti Bennettovu perspektivu, ali ne i sve zaključke. Ostavimo li po strani izvrsne doprinose Bahtinova kruga što su ostvareni na poljima kojima se formalisti nisu bavili, poput Vološinovljeva (Bahtin 1980) impresivnog nacrtu marksističke filozofije jezika te teorije ideologije osvojen na semiotičke temelje, s naglaskom stavljenim na materijalnost i društvenu narav znaka,³² te ograničimo li pozornost na književnoteorijska pitanja kod kojih se dva teorijska strujanja susreću na zajedničkom terenu, opravdanom se čini Erlichova primjedba da Medvedev (i ostali pripadnici kružoka) “polazi od točne premise da je književnost društveni fenomen *sui generis*, ali ne uspijeva postići izvedivu ravnotežu između dviju komponenti te definicije” (1980: 115). Drugim riječima, marksistima sporne točke formalističke teorije, posebice pitanja književne evolucije te odnosa književnosti i historije, Bahtinov krug obrađuje u kontekstu vlastite marksističke teorije, te ih tamo opsežnije elaborira. No kada sa zagovaranja srednjeg puta između mehaničke refleksije ortodoksnog marksizma i nedovoljne analize socioloških problema u formalizmu treba prijeći na konkretnu analizu, ona ili izostaje (Vološinov i Medvedev) ili je u tom balansiranju nekonzistentna (Bahtin).

Uzmimo za primjer Vološinova, koji na slučaju tzv. suvišnog čovjeka u ruskoj književnosti odbacuje njegov mehanički izvod iz historijske situacije propadanja plemstva, ali istodobno ne prihvaća ni da se suvišni čovjek može promatrati samo kao unutarknjiževni mehanizam, naglašavajući “da od ekonomskih promena u privredi do pojave ‘suvišnog čoveka’ u romanu vodi veoma dug put koji prolazi kroz niz *kvalitativno različitih sfera*, od kojih svaka ima svoju *specifičnu zakonitost* i samosvojnost” (Bahtin 1980: 19). No iako opisuje prolazak kroz te sfere – od reorganizacije romana, preko sustava književnosti pa do ekonomske baze – u konačnici ne daje konkretan primjer tretmana suvišnog čovjeka koji ne bi gravitirao jednoj od krajnosti, niti odmiče od kasnog formalizma. Na drugom pak mjestu Vološinov (2012: 151–152), raspravljajući sa Sakulinom i njegovim povezivanjem

marksizam nije razvio specifične teorije pojedinačnih oblasti nadgradnje, pa ni valjanu teoriju ideologije.

³² Vološinovljevu studiju Bennett (1979: 75) naziva nužnom pozadinom u odnosu na koju treba promatrati radove Bahtina i Medvedeva. Paradoksalno, ta je studija doživjela, kako piše Weber (1992: 9), gotovo “ne-recepciju”, odnosno njezina je “rezonancija bila jednaka nuli”, a njezin jedini spomen dugo je bila fusnota u Jakobsonovoj studiji.

sociološke metode s imanentnom kritikom, gotovo da raspravlja i s kasnim formalističkim postavkama, te odbacujući dvojnost gibanja koja utječu na književnu evoluciju ističe da se takve pretpostavke kose s monističkom prirodom marksizma. Tvrdeći da sociološka metoda mora moći objasniti i “unutarnje” i “vanjske” silnice, ipak ne odgovara na pitanje “kako?” a istovremeno priznaje da je ta metoda do sada potpuno zanemarila takozvane imanentne strukture.

Slično je i s Medvedevom, koji usložnjava pitanje relativne autonomije književnosti pišući sljedeće:

Književnost je samostalni deo ideološke sredine i zauzima u njoj posebno mesto kao skup verbalnih tvorevina organizovanih na određen način, sa specifičnom, samo njima svojstvenom strukturom. Ova struktura, kao i svaka ideološka struktura, prelama društveno-ekonomsko biće koje postaje; prelama ga na svoj način. Ali, u isti mah, književnost odražava i prelama u svom sadržaju prelamanja i odraze drugih ideoloških sfera (etike, saznanja, političkih učenja, religije), tj. književnost u svom “sadržaju” odražava ceo ideološki horizont, čiji je i ona sama deo. (Medvedev 1976: 24–25)³³

Takvo viđenje Medvedev suprotstavlja čak i kasnom formalizmu,³⁴ za koji smatra da pati od nepreciznosti i proizvoljnosti kada se bavi književnom evolucijom (usp. Medvedev 1976: 247–8), no istovremeno se – kako je Erlich (1980: 115) primijetio – i sam rijetko spušta s visoke razine apstraktnosti.

Konačno, Bahtinove studije usmjerene prema konkretnim djelima, posebice ona o Rabelaisu,³⁵ prema Bennettu bi trebale biti protuprimjer takvoj tendenciji, budući da “u potpunosti oprimjeruju kako bi marksistički – to jest, historički i materijalistički – pristup proučavanju književnog teksta trebao izgledati” (1979: 96). Međutim, DeJean na primjeru karnevala i karnevalizirane književnosti upozorava na razliku u odnosu historije i književnosti u Bahtinovim studijama o Rabelaisu i o Dostoevskom:³⁶ “[d]jelo o Rabelaisu se manje bavi književnim, a više sociokulturnim razvojem. *Dostojevski*, sa svojim daleko isključivije književnim fokusom, izgrađuje razrađeniji terminološki sistem” (1992: 68). Odnosno, studije gravitiraju različitim polovima opozicije sociologizam-formalizam: prva se bavi književnim i kul-

turnim fenomenima čvrsto usidrenima u određeni historijski kronotop, dok druga tek rubno obrađuje historijski kontekst, fokusirajući se na književnu historiju i formalnu analizu, zbog čega DeJean zaključuje da “postoje nerješivi problemi koji osuđuju na neuspjeh svaki pokušaj da se ta dva Bahtinova glavna djela čitaju kao homologna” (*ibid.* 71).

Višerazinsko višeglasje Bahtinova kruga za posljedicu je imalo šaroliku recepciju u različitim teorijskim školama desetljećima kasnije. Istovremeno, unutar marksističkih krugova, a posebice u SSSR-u, recepcija tog pokušaja radikalne inovacije marksističke teorije bila je suprotnog opsega. Ortodoksija uspostavljena po završetku revolucionarnog razdoblja na neortodoksno je višeglasje u svojim redovima gledala i oštrije nego na vanjska disonantna strujanja poput formalističkih; pod političkim pritiskom i uslijed uhićenja članova kružok je prestao s djelovanjem 1929. Premda će pojedina djela biti objavljena i nakon raspada kružoka, njihova vidljivost i utjecaj u odnosu na ortodoksiju bili su minimalni.

IV.

Stupanjem staljinizma na sovjetsku pozornicu historija revolucionarne teorije morala je svoj nastavak tražiti izvan granica Sovjetskog Saveza, a na tom putu dva su teorijska pravca doživjela intrigantno različite (a isprepletene) sudbine. Ruski formalizam je u Jakobsonovoj inačici naizgled imao bolju startnu poziciju – za razliku od teoretičara Bahtinova kruga, kojima je djelovanje bilo onemogućeno i u SSSR-u, a izvan njega nisu mogli ni dospjeti, Jakobsonovim odlaskom u Prag, a potom i bijegom u SAD za vrijeme Drugog svjetskog rata te suradnjom s Levi-Straussom, formalistička je teorijska ostavština postala konstitutivni dio europske strukturalističke misli. Zapadnoeuropska recepcija Bahtinova kruga otpočela je pak tek krajem šezdesetih, na nediskretnoj granici strukturalizma i poststrukturalizma, prvenstveno zaslugama Kristeve i Todorova.

Naizgledna prednost se u recepciji formalizma pretvorila u otegotnu okolnost. Kao što smo naveli, Striedter (1989: 12–13) napominje da je uloga protostrukturalizma, dodijeljena formalizmu na vrhuncu strukturalističke teorije, već tada i u tim okvirima stvorila reduciranu i iskrivljenu sliku. Usko povezivanje sa strukturalizmom potom je recepciji formalizma još manje pomoglo iz poststrukturalističke vizure, a ni europski marksisti nisu mu bili skloniji. Kao što navodi Bennett, “marksisti su strukturalizam smatrali novim idealizmom, odnosno novim ‘formalizmom’, stoga su formalisti često bili proglašavani krivima već samom asocijacijom” (1979: 27). S druge strane, Bahtina se od samih početaka njegove recepcije na zapadu doživljavalo kao svojevrsnog proto-poststrukturalista, što je u mnogim slučajevima rezul-

³³ Usp. s Vološinovljevim tvrdnjama: “Druge ideološke sfere, naročito uključujući i sociopolitički poredak te ekonomiju, imaju određujući učinak na verbalnu umjetnost ne samo izvana, nego i izravno djelujući na njezine intrinzične strukturne elemente. I obrnuto, umjetnička interakcija autora, slušatelja i junaka može ostvariti utjecaj na druge domene društvenog međudjelovanja” (2012: 194).

³⁴ Temelj Medvedevljeve kritike formalizma odnosi se ipak na raniji formalizam te prema njemu, iako nedvojbeno dobro teorijski argumentirana, nije naročito benevolentna, već prvenstveno cilja na njegove mane.

³⁵ Usp. Bahtin (1978 [1965]).

³⁶ Usp. *ibid.*

tiralo jednako reduciranom slikom, no sa suprotnim predznakom.³⁷

Ne želeći ulaziti detaljnije u problematiku post-strukturalističke recepcije Bahtina, pozornost ćemo skrenuti na jedan paradoks dijametralno suprotnog odnosa prema njemu i formalistima, koji je vidljiv na ulaznoj točki Bahtina u zapadnoeuropsku teoriju, kod Kristeve. Naime, kako zanimljivo primjećuje Lesic-Thomas (2005), Kristeva je svoj pojam intertekstualnosti, danas jedan od frekventnijih teorijskih koncepata, doista izgradila na Bahtinovu pojmu dijaloga, istovremeno se time “uspostavljajući kao prepoznatljiv glas u francuskim strukturalističkim krugovima, kao i upoznavajući te krugove sa svijetom bahtinovske misli” (*ibid.* 1). No osim što je u tom procesu Bahtinov tekst transformacijama prilagođen čitanju u konjunkciji s poststrukturalističkim idejama u intenzivnom nastajanju (usp. *ibid.* 6), interpretacija ključnih pojmova na trenutke je bliža stajalištima ruskih formalista nego Bahtinu: “Kristeva se možda referira na Bahtina, no mnogo preciznije parafrazira Tynjanova” (*ibid.* 13).

Višeslojno shvaćanje dijaloga svedeno na međugru neutjelovljenih glasova, vidljivo izbjegavanje koncepta subjekta, neizostavnog kod Bahtina, u korist desubjektiviranog teksta (ili teksta kao subjekta), pa i čuvena definicija intertekstualnosti kao sveprisutne međugre mozaika citata, odnosno opetovane apsorpcije i preoblikovanja drugih tekstova, više su nalik Tynjanovljevim opisima književne činjenice, sustava i parodije³⁸, nego Bahtinovu dijalogu. Stoga, premda je utjecaj pojedinih Bahtinovitih (i Vološinovljevitih i Medvedevljevitih) koncepata nedvojbeno od presudne važnosti za Kristevinu intertekstualnost, fenomen intertekstualnosti i veze formalista s kontekstom u kojem Kristeva adaptira Bahtina zaslužni su da intertekstualnost “duguje jednako mnogo (ako ne i više)

idejama Šklovskog, Jakobsona i Tinjanova, koliko i onima Bahtina” (*ibid.* 3).

Spomen Šklovskog ovdje je vrlo zanimljiv jer Lesic-Thomas (2005) ne staje na Jakobsonu i Tynjanovu, nego – poput Benneta (1979) – korijen kasno-formalističkog viđenja književnih sustava i evolucije vidi u konceptu očuđenja, odnosno u *Umjetnosti kao postupku* Šklovskog, a s njime povezuje i revolucionarnost³⁹ Kristevina koncepta. Stoga piše:

Uloga očuđenja Šklovskog mnogo je više revolucionarna: ono izaziva potpunu perceptivnu reviziju, čineći nas osjetljivijima na neobičnost i senzualnost svijeta. Bahtin nije bio revolucionar u smislu u kojem ga Kristeva čita; Šklovskij, s druge strane, zajedno s većinom ostalih formalista, jest. (Lesic-Thomas 2005: 17)

Dosege duga suvremene teorije utjecaju konstelacije formalista i Bahtinova kruga koje implicira taj izdvojeni, ali metonimijski potentan primjer nije potrebno posebno elaborirati, no pritom vrijedi upozoriti da ne nastojimo obrnuti zanemarenost njihovog značaja u tezu da je cjelokupna suvremena teorija ispala iz formalističke kabanice. Takav bi zaključak bio proturječan dugu koji smo opisali. No ono što nas još zanima, a ostalo je neistraženo, jest kakva je veza formalističkih utjecaja i baštine Oktobarske revolucije danas? U kakvom je stanju baština Revolucije uopće i je li se veza između nje i formalizma prekinula zadržanjem europskih marksista od formalizma?

Bennett (1979: 42, 98) podudarnosti s formalizmom u europskoj marksističkoj tradiciji uočava kod Althussera, ranijeg Machereya te dijelom Eagletona, i to prvenstveno kao odklon od dotadašnjeg marksističkog proučavanja književnosti, što je vidljivo u definiranju objekta proučavanja, djelomičnoj kompatibilnosti u vezi s učinkom začudnosti (raniji Althusser, primjerice, književnost smatra oblikom mišljenja koji nesvjesno razotkriva djelovanje vladajuće ideologije, ali je ne prevladava svjesno, kao što to čini znanost),⁴⁰ metodama analize djela te skretanju pozornosti na historijski diskurzivni kontekst. Premda te podudarnosti doista stoje (i mogu se zahvaliti strukturalističkom utjecaju na Althussera), čini nam se da su one mnogo veće u teorijskom korpusu koji se razvio dije-

³⁷ Usp. Lesic-Thomas (2005) o inicijalnom oblikovanju protopoststrukturalističkog Bahtina kod Kristeve. U golemoj bibliografiji o Bahtinu zadnjih desetljeća, zbornik *Bahtin i drugi* (1992), koji je uredio V. Biti, jedan je od zornih pokazatelja tendencije da se Bahtina i Bahtinov krug odmjerava o imena i koncepte poststrukturalističke teorije te da se iz te perspektive progovara o njegovoj aktualnosti. Taj je zbornik ipak vrlo pozitivan primjer, budući da takvom razmatranju pristupa kritički, što se ne može reći za sve slične tretmane Bahtinova kruga. Njegova inovativnost i usporedivost sa segmentima poststrukturalizma doista nisu sporne, no kao što DeJean napominje, kod Bahtina (i ostatka kruga) radi se i o nedostatku konzistentnosti što je “omogućilo njegovim tumačima da ga interpretiraju na tako radikalno različite načine” (1992: 63) i u njega učitavaju svoje postavke. Ipak, DeJean dodaje da “mora biti nešto privlačno u kritičkoj figuri koja u drugim kritičkim figurama tako različitih uvjerenja budi želju da je interpretiraju (posjeduju) ili ‘monologiziraju’” (*ibid.*). Eagleton spominje čak i “poststrukturalističko ocrnjivanje Bahtina” zbog politike “koja je dovoljno revolucionarna da bi izazvala nervozu u većine poststrukturalista” (1992: 95), no iako tu tezu oprmiruje Carrollovom kritikom, čini nam se da je Carrollov oprez prema Bahtinu prije iznimka nego pravilo.

³⁸ Usp. Tynjanovljeve tekstove u Tinjanov (1998).

³⁹ Ponovno možemo govoriti o više dimenzija revolucionarnosti: teorijskoj inovativnosti, ali i učincima teorije. Juvan nas podsjeća kako mnogi “upozoravaju da je ovaj izraz na početku imao teorijski i socijalno-kritički naboj, koji je pogrešno neutralizovati u književno-naučnoj deskripciji izvora, citata, parodije, itd.” odnosno “da je Kristeva s pojmom intertekstualnost uvela novu, dinamičnu, transformativnu, društvenoistorijsku i relaciju teoriju o upisu subjekta u jezik i jezika u subjekt” (2013: 47).

⁴⁰ Valjalo bi podcrtati riječ “djelomičnoj” jer nam se – za razliku od Benneta (1979), koji naglašava sličnost učinaka književnosti kod formalista i Althussera – čini da je ipak značajno ono što je među njima različito. Naime, premda Althusser i njegovi učenici književnosti dodjeljuju razmjerno povlašten položaj, ona je u njihovoj teoriji više pasivno-nesvjesni medij odraza političkog nego aktivan agens političkog djelovanja.

lom i pod Althusserovim utjecajem, u polemici s njime, te općenito kao reakcija na zamor i diskreditiranost marksističke ortodoksije.

Riječ je o teorijskom strujanju koje je nekolicina autora, nastojeći ocrtati njegove nediskretne granice, okupila pod označiteljem postmarksističke teorije. Ovdje nećemo ulaziti u detaljniju problematizaciju te još uvijek nedovoljno utemeljene kategorije (premda smatramo da potreba postoji), već ćemo se zadovoljiti navodima Sima da se radi o fenomenu koji “nipošto nije homogen pokret, te u biti pokriva spektar različitih pozicija koje nisu nužno međusobno kompatibilne” (1998: 1). Te pozicije povezuje činjenica da nastaju u kontekstu “općeg razočaranja francuske intelektualne zajednice marksizmom u vremenu nakon pariških zbivanja 1968,” “kontinuirane erozije marksističkog političkog autoriteta” i ostalih procesa u kojima je “marksizam prestao biti značajan faktor političkog života na Zapadu” (*ibid.*), kao pokušaj revitalizacije određenog duha marksizma mimo, a često i nasuprot ranijim oblicima marksističke ortodoksije.⁴¹

Propitivanje povezanosti formalizma s postmarksističkom teorijom, s obzirom na to da formaliste dosadašnje studije postmarksizma ne spominju, može se činiti razmjerno proizvoljnim potezom ako zanemarimo dvije stvari: povezanost formalizma s poststrukturalističkim kretanjima, koja su okvir u kojem se oblikuje i postmarksistička teorija, te činjenicu da postmarksistički teoretičari istražuju svojevrsne slijepe rukavce marksističke teorije i alternativne pravce kojima je u trenucima historijskih raskrižja mogla krenuti. Revolucionarno razdoblje u kojem je stasao formalizam upravo je jedan od takvih trenutaka.⁴²

Za pravo nam daje i rad teoretičara koji se u dosadašnjim studijama smatra prototipskim predstavnikom postmarksizma, pa ga i mi uzimamo kao primjer – rad Ernesta Laclaua. Razvijajući političku teoriju izgrađenu oko koncepta hegemonijske artikulacije, Laclau i Mouffe (2014 [1985]) odbacuju orto-

doksnomarksističku viziju društva kao objektivno postojeće zaokružene cjeline čije je političko tek pasivni, mehanički odraz, te umjesto toga percipiraju društveno kao prostor ukrštavanja različitih poststrukturalistički shvaćenih diskursa.⁴³ Pritom artikulacijske prakse koje oblikuju diskurse i subjektne pozicije u njima već tada imenuju tropima, pa u artikulaciji ekvivalencije među subjektivnim pozicijama prepoznaju metaforu (*ibid.* 96), dok hegemonijsku relaciju nazivaju “u osnovi metonimijskom” (*ibid.* 128), odnosno zaključuju da “[s]inonimija, metonimija, metafora nisu oblici misli koji dodaju drugi smisao primarnoj, konstitutivnoj doslovnosti društvenih odnosa; naprotiv, one su dio primarnog terena na kojem se društveno konstituira” (*ibid.* 96).

Takvo određenje artikulacijskih praksi tada ipak ostaje bez elaboracije – ostavljen je, naime, dojam da je riječ o ilustrativnom elementu. No Laclau pokazuje da ga smatra mnogo važnijim kada u svojoj posljednjoj knjizi, *Retorički temelji društva (The Rhetorical Foundations of Society, 2014)*, tropološku narav politike dovodi u samo središte proučavanja te teoriju hegemonijske artikulacije preispisuje s metaforom i metonimijom u prvom planu.⁴⁴ Pritom u razradi hegemonijske artikulacije kao tropološkog pomaka poseže za argumentima nekoliko teoretičara književnosti i jezika, među kojima osobito Genettea, De Mana, De Saussurea, ali i Jakobsona. Jakobsonu Laclau zahvaljuje na uvidu u to da se metafora i metonimija ne ograničavaju samo na određene retoričke figure ili pak šire shvaćene semantičke odnose. U svom poznatom tekstu *Dva aspekta jezika i dva tipa afazijskih smetnji [1956]* Jakobson ne samo da metaforu i metonimiju povezuje s temeljnim osima i mehanizmima jezika, nego ta dva načela širi i na općenitije područje. Napominjući da “[n]aizmjenična prevlast jednoga ili drugog od tih dvaju procesa nije ograničena na verbalnu umjetnost” te da se isto “osciliranje pojavljuje i u drugim, nejezičnim znakovnim sustavima” (Jakobson 2008: 172) kao primjere nudi pristupe u slikarstvu, filmsku montažu, ali i rad snova,

⁴¹ Usp. i Sim 2000, gdje se navodi da je postmarksizam “pokušaj da se spasi pojedine aspekte marksizma od kolapsa marksizma kao globalne kulturne i političke sile u kasnom dvadesetom stoljeću, te ih se preorijentira tako da zadobiju novo značenje u kulturnoj klimi koja se rapidno mijenja” (2000: 1). Slično kontekst nastanka i osnovne zaslade opisuje i Goldstein (2005: 1–2).

⁴² Laclau i Mouffe u predgovoru drugom izdanju svoje *Hegemony and Socialist Strategy* pišu: “Naš način na koji smo se nosili s marksističkom tradicijom bio je potpuno drukčiji i mogao bi se izraziti u pojmovima huserlijanske distinkcije između ‘sedimanetacije’ i ‘reaktivacije’. Sedimentirane teorijske kategorije one su koje skrivaju činove svog izvornog utemeljenja, dok reaktivacijski moment te činove čini ponovno vidljivima. Za nas – nasuprot Husserlu – ta je reaktivacija trebala pokazati izvornu kontingenciju sinteza koje su marksističke kategorije pokušale uspostaviti. [...] Rezultat je takve vježbe spoznaja da je polje marksističke teorije oduvijek bilo mnogo ambivalentnije i raznolikije od monolitnog transvestita kakvim je marksizam-lenjinizam predstavio historiju marksizma” (2014: viii–ix). Usp. na istu temu i Laclau (2014: 3–4).

⁴³ Na shvaćanje diskursa Laclaua i Mouffe najviše utječu Derrida i Lacan (usp. Laclau, Mouffe 2014: xi) te Foucault (*ibid.* 92). Pojednostavljeno rečeno, za Laclaua i Mouffe diskursi su prividno zaokružene cjeline nastale artikulacijskim praksama te ih ne određuje nikakav unaprijed postojeći princip u pozadini, već razmjerna pravilnost disperzije artikuliranih elemenata. Derridovski su decentrirani s lakanovskim prošivnim bodom kao privremenom stabilizacijskom točkom, polupropusnom granicom odvojeni od okolnog prostora diskurzivnosti iz kojeg ih podrivaju neartikulirani elementi (usp. Laclau, Mouffe 2014: 92–95).

⁴⁴ Kao što smo napomenuli, Laclau s metonimijom povezuje hegemoniju, tj. proces u kojem pojedini društveni akter iskoračuje iz svoje diskurzivne pozicije te se širi na bliske pozicije/preuzima bliske funkcije, dok u metafori gleda sljedeći stupanj procesa (zbog čega i ističe da je metafora telos metonimije te da metafora ima korijen u metonimiji; usp. Laclau 2014: 62), na kojem se takvim povezivanjem stvara lanac ekvivalencije tako što se jedan od članova lanca nameće kao (metaforički) zastupnik totaliteta lanca.

kod kojih se redom odnosi sličnosti i/ili bliskosti ostvaruju (i) na razini označitelja.

Laclau stoga zaključuje da je Jakobson pokazao kako “[m]etajfora i metonimija, u tom smislu, nisu samo dvije od mnogih figura, nego dvije fundamentalne matrice oko kojih se sve ostale figure i tropi trebaju poredati. Tako klasifikacija retoričkih figura prestaje biti heteroklitno prebrojavanje oblika te predstavlja jasnu strukturu utemeljenu u njihovoj ovisnosti o fundamentalnim dimenzijama jezika” (2014: 60). Ne vjerujući pak u postojanje nulte razine figurativnosti, Laclau tvrdi da je svako označavanje retorički pomak, opetovano dodjeljivanje i podrivanje diferencijalnih pozicija u sustavu (usp. Laclau 2014: 64).

Budući da Laclau retoričke pomake, tradicionalno proučavane u književnom tekstu, izdiže na višu razinu općenitosti, kao temelj općeg označavanja, a potom spušta na specifično područje političkih artikulacija, zaključuje kako “koncipirana na visokoj razini općenitosti, literarnost literarnog teksta prekoračuje granice bilo koje specijalizirane discipline, te njezina analiza podrazumijeva nešto poput proučavanja iskrivljujućih učinaka koje reprezentacija proizvodi na bilo kojoj referenciji – učinaka koji su tako konstitutivni za bilo koje iskustvo” (2014: 79).

No premda se Laclau poslužio Jakobsonovim radom iz strukturalističke faze bez da je istraživao formalističke korijene tih uvida, dodirne točke itekako postoje.⁴⁵ Razumijevanje tropa kao pojmova širih od definicija u tradicionalnoj retorici karakteristika je mnogo šireg kruga mislitelja od Jakobsona i formalista, a vezano za formaliste, ta se problematika našla u središtu njihove polemike s Potebnjinom školom. Premda su polemizirali s Potebnjinim naglašavanjem slike-tropa kao biti umjetničkog, Ambrogio (1977: 129) primjećuje kako ni sami ne uspijevaju umaknuti afirmaciji tropa, pa tako i Šklovskij koncept očuđenja gradi na tropološkom principu, kao ono što čini da se “stvar ne opaža u svojim prostornim odnosima, nego, da tako kažem, u svojoj neprekidnosti” (Šklovskij 1999: 130), odnosno ono što trga predmet iz “niza uobičajenih asocijacija u koje je uklopljen” (Šklovskij, prema Ambrogio 1977: 129). Drugim riječima, “[i] očuđenje i metafora dovode do ‘specifičnog semantičkog pomaka’ i time do potpuno novog ‘viđenja stvari’; čupajući je iz semantičke serije u kojoj se nalazi oni je prebacuju u novi perceptivni niz” (*ibid.*). Nadalje, Laclauova definicija literarnosti naličje je mehanizma očuđenja, uzmemo li da očuđenje, kao srž

⁴⁵ I Jakobsonovo isticanje metafore i metonimije kao dviju temeljnih osi datira od ranije (usp. Jakobson 1978). Uz to, vrijedi skrenuti pozornost na Ambrogiovu napomenu o tome da se formalisti slažu “da u umjetnosti riječi ne postoji ‘doslovni smisao’ a da figure u toj umjetnosti imaju ne samo ulogu nužnih nego i jedinih sredstava” (1977: 128). Laclauovo mišljenje da ne postoji nulta razina figurativnosti u diskursu varijanta je te teze prenesena na razinu opće signifikacije.

književnog za Šklovskog, razotkriva “iskrivljujuće učinke” (Laclau 2014: 79) određenog režima reprezentacije.

Paralele s očuđenjem na planu političkog možemo promatrati kod Laclaua i kada navodi da se društveno “velikom dijelom sastoji od diferencijalnih pozicija koje nisu osporene nikakvom konfrontacijom među grupama. Samo takva konfrontacija proizvodi specifično politički moment, jer pokazuje kontingentnu narav artikulacija. Koristeći se husserlijanskom distinkcijom, možemo reći da je društveno jednako sedimentiranom poretku, dok bi političko uključivalo moment reaktivacije” (2014: 67). Put od stabilnog diferencijalnog poretka, preko njegove metonimijske i metaforičke transgresije pa do konsolidacije novog poretka analogan je putu “od viđenja prema spoznaji, od poezije prema prozi” (Šklovskij 1999: 126), odnosno od automatizacije preko očuđenja do ponovne automatizacije. Ono što je za formaliste srž umjetničkog, a istovremeno i njegove političnosti, za Laclaua je model političkog uopće;⁴⁶ Laclauov revolucionarni raskid s ortodoksnomarksističkim viđenjem politike strukturalno je analogan konceptu očuđenja i oblikovan posrednim utjecajem teorijske baštine Revolucije.

No i sam Šklovskij u jednoj situaciji trope promatra nalik Laclauu, kao mehanizme političke artikulacije. Baveći se člancima formalističkih autora objavljenim o Leninu neposredno nakon njegove smrti, Eisen poseban naglasak stavlja na Šklovskog i njegovo izjednačavanje modusa Lenina djelovanja s djelovanjem umjetnosti: “‘Lenin kao dekanonizator’ izrazito je sugerirao da je Lenina moć, kao i moć umjetnosti, izvedena iz njegove sposobnosti da ironizira, da se odmakne od ograničenja ideologije i dogme te djeluje na neinhibiran način” (1996: 69). Nadalje, kako navodi Šklovskij, “esencija Lenine moći nije se oslanjala ni na kakvu ideološku shemu, nego je bila vidljiva u slobodi da se po volji pokreće i redefinira svoju poziciju, ili poziciju protivnika” (*ibid.* 74), što je ostvarivao efektivnom uporabom jezika. Kao važne uočava Lenine polemike taktike oslonjene na činove imenovanja, kojima je Lenin proizvodio nove pozicije u određenom diskurzivnom prostoru (najčešće da bi odijelio protivnike i konsolidirao redove) te konstantnu reviziju terminologije sukladno potrebi određenog trenutka.

Takvo tropološko imenovanje neimenovanog dio je najvećeg nepriznatog duga formalista Potebnji koji, osim što i sam metaforički izričaj suprotstavlja automatizaciji te poetski govor smatra oslobađajućim za

⁴⁶ No ujedno, vrijedi naglasiti, i politike umjetnosti. Iako se Laclau time nije toliko eksplicitno pozabavio, Mouffe naglašava da “iz perspektive teorije hegemonije umjetničke prakse igraju ulogu u konstituciji i održavanju danog simboličkog poretka, ili u njegovom osporavanju, te zbog toga nužno imaju političku dimenziju. Političko se, sa svoje strane, tiče uspostave simboličkog poretka društvenih odnosa, i u tome počiva njegova estetička dimenzija” (2013: 91).

riječ u odnosu na “tiraniju ideja” (usp. Erlich 1980: 24; Ambrogio 1977: 83), čini još jedan zanimljiv teorijski iskorak primjećujući da je “metafora ‘potrebna’ i nužna jer je [...] njezina zadaća da doskoči ‘nedostatku pravih izraza’ u govoru gdje pravog izraza nema” (*ibid.* 89). Ironično, teoretičar u odnosu na kojeg su se formalisti prikazivali revolucionarnima tematizirao je katahretičnost jezika, značajku koju Laclau (2014: 64) razrađuje i smatra ključnom za retoričnost jezika i politike.

Ako je preduvjet svakog označavanja u nekom sustavu označavanje njegovog uvijek odsutnog izvorišta/središta, onog koje se ne može označiti pa zato zahtijeva radikalno figuralan ulog, katehretičko imenovanje, tada stabilizacijske točke sustava postaju takozvani prazni označitelji koje “popunjava” jedan od elemenata sustava, metaforički povezujući svoju partikularnost s odsutnim univerzalnim (Laclau 2014: 64, 69). No spor oko zaposjedanja praznih označitelja stvara antagonističke pukotine kao “granice” i “negacije” poretka (Laclau, Mouffe 2014: 112).

Teorijski izvod geneze društvenog antagonizma oslonjen na trop katahreze ne nalazimo doduše nigdje u formalističkoj teoriji, no zato je rezultat te katahretičnosti podcrtan kod Vološinova. Vološinovljeva potpuna semiotizacija ideologije i politike tezom da je ideološko jednako znakovno⁴⁷ te njegovo razumijevanje odnosa između različitih oblasti ideologije i subjekata, svih skupa uronjenih u znakove, impresivno nalikuje Laclauovim postavkama društvenog⁴⁸ a ta veza ponajbolje dolazi do izražaja u opisu društvenog antagonizma realiziranog unutar jezika. Vološinov primjećuje da se društvene klase ne podudaraju sa znakovnim kolektivom, stoga se “[u]sled toga u svakom ideološkom znaku ukrštaju različiti akcenti”, koji su nosioci vrijednosne evaluacije znaka, a “[z]nak postaje arena klasne borbe” (1980: 25).⁴⁹ Primjetna je razlika ipak u tome što je kod Vološinova borba nužno *klasna* (premda taj aspekt nije šire elaboriran pa ne možemo sa sigurnošću tvrditi radi li se o predeterminiranim klasama ili ne), dok Laclau i Mouffe svojim raskidom

s marksističkom ortodoksijom upravo nastoje prevladati njezin *klasizam*.⁵⁰

Vrijednosnoj evaluaciji Vološinov pridaje važnu ulogu, smatrajući da “određuje samu selekciju verbalnog materijala i formu verbalne cjeline” (2012: 167). No tamo gdje iskaz u svojoj podlozi ima općeprihvaćen vrijednosni sud, tj. situaciju analognu Laclauovu stabilnom diferencijalnom sustavu, taj se sud podrazumijeva i ne iskazuje posebno (*ibid.* 166). S druge strane, kada god se vrednovanje posebno verbalizira, ono je izdvojeno iz svoje prirodne okoline te izloženo preispitivanju. Ta kompatibilnost s mehanizmom očuđenja kod Šklovskog, odnosno disrupcijom sedimentiranog poretka kod Laclaua, nastavlja se kod Vološinova i privilegiranom pozicijom književnosti. Budući da u književnosti vrijednosna intonacija mora biti inkorporirana drukčije no u živom dijalogu, Vološinov smatra da je ona “moćan kondenzator neartikuliranih društvenih evaluacija – svaka je riječ natopljena njima. Upravo te društvene evaluacije oblikuju formu kao njihov izravni izraz” (*ibid.* 178). Konačno, na tragu tvrdnje da druge ideološke sfere te ekonomske baze ostvaruju utjecaj na strukturu književnog djela, ali i obrnuto (*ibid.* 194), Vološinov zaključuje da se “tehnička pitanja mogu odvojiti od socioloških pitanja forme samo u apstrakcijama” (*ibid.* 196), odnosno da je nemoguće realno odvojiti formalno-lingvističku stranu nekog diskurzivnog postupka (primjerice semantički pomak) od njezinih ekstraverbalnih učinaka (prestrojavanje vrijednosti), čime se podcrtava politička dimenzija tropa u diskursu.

Zaustavimo li ovdje analizu sličnosti s Laclauovim teorijom, možemo naposljetku svrnuti pozornost i na podudarnost istih momenta s pogledima još jednog suvremenog teoretičara, Jacquesa Rancièrea. Za razliku od Laclaua, Rancièrea dosadašnji pregledi postmarksističkih teorija ne spominju, premda nam se čini kako je riječ o teoretičaru koji se izrazito uklapa u tu kategoriju, posebice ako kao mjerilo iskoristimo dodirne točke s Laclauom. Rancièrea svoju teoriju ne utemeljuje na dekonstrukcijskom čitanju marksističke tradicije poput Laclaua, a većinom ni na eksplicitnom obračunu s marksizmom,⁵¹ ali svoje profiliranje zapo-

⁴⁷ Usp. Bahtin 1980: 12.

⁴⁸ Važna, no ne posve dorečena razlika jest odnos prema ekonomskoj bazi. Vološinov smatra da su različite ideološke oblasti relativno autonomne, no istodobno i da one na svoj način prelamaju stvarnost (Bahtin 1980: 12), tj. da su njome u konačnici determinirane (premda je ta determinacija specifično realizirana u svakoj oblasti). Laclau i Mouffe (2014: 69, 84–85) pak prednost daju diskurzivnom odbacujući determiniranost bazom u krajnjoj instanci, no ipak ne smatraju da ekonomski faktori ne igraju ulogu u diskurzivnim borbama.

⁴⁹ Kao i Laclau, Vološinov sukob različitih aktera oko ispune znaka smatra preduvjetom njegove živosti: “Socijalna *poliakcentnost* veoma je važan momenat ideološkog znaka; u stvari, znak je živ i pokretljiv i sposoban za razvoj samo zahvaljujući tom ukrštanju akcenata. Izvađen iz napete društvene borbe, znak će se naći s one strane borbe klasa i neizbežno će zamreti, pretvoriti se u alegoriju, postaći objekt filološkog ali ne i živog socijalnog razumjevanja” (Bahtin 1980: 25).

⁵⁰ Nedosljednost nekolicine neortodoksnih marksističkih teoretičara – poput Gramscija ili Luxemburg – u tome što s jedne strane pretpostavljaju kontingentnost artikulacije i razvoja društvenih aktera, a s druge im strane pripisuju unaprijed determinirani klasni karakter jedan je od istaknutih segmenata dekonstrukcijskog čitanja marksističke tradicije koje rade Laclau i Mouffe (2014) i na temelju kojeg razvijaju svoju teoriju hegemonije.

⁵¹ Ipak, prisutnost kritike ortodoksnog marksizma kod Rancièrea je jasna. Kao i Laclau, pozicionira se polemički i u odnosu na marksizam, i u odnosu na suvremene liberalne tendencije. U predgovoru svojoj studiji *Nesuglasnost* stoga odbacuje sputavanje politike od marksizma koji ju je “učinio izrazom ili maskom društvenih odnosa”, ali i njezinu pacifikaciju i pretvaranje u sredstvu koje “osigurava komunikaciju između velikih klasičnih doktrina i uobičajenih oblika legitimacije takozvanih liberalnih i demokratskih država” (2015: 7–8 [1995]), te progovara o potrebi njezine obnove.

činje takvom gestom u malom: dekonstrukcijskim čitanjem svoga učitelja Althussera.⁵² Konačno, za razliku od Laclaua, Rancière se eksplicitno ne oslanja na nekog od formalističkih teoretičara, no pri oblikovanju nekih njegovih koncepata vidljivo je da je s njima u doticaju.⁵³ Konstelaciji Laclaua, Šklovskog i Vološinova dodat ćemo stoga, na postmarksističkoj strani, tek neke od Rancièreovih teza provjeravajući kako se uklapaju.

Ne ulazeći studiozno u Rancièreovu političku teoriju, pozornost ćemo usmjeriti samo na neke ključne točke studije *Nesuglasnost* (2015 [1995]). Već samim naslovnim konceptom *nesuglasnosti* [*mésentente*] Rancière se referira na situaciju

[u] kojoj sugovornici istodobno razumiju i ne razumiju što kažu drugi. Nesuglasnost ne označava sukob između onog tko kaže bijelo i onoga tko kaže crno. Ona je sukob između onoga tko kaže bijelo i onoga tko kaže bijelo, ali ne misli na istu stvar ili ne shvaća što drugi kaže o istoj stvari kada govori o bijelosti. (Rancière 2015: 9–10)

a koja je prema njemu izvorišna situacija političke filozofije. To izvorište proizlazi iz iste nemogućnosti da se otkloni polisemija koju smo prethodno vidjeli kod Laclaua, no još je bliža Vološinovljevoj slici znaka kao arene klasne borbe.

Dinamika nesuglasnosti između krajnosti pokušaja da se svakom izrazu odredi njegovo “pravo” značenje i potpunog rasapa komunikacije smješta se na terenu “gdje se filozofija susreće s poezijom, politikom i mudrošću čestitih trgovaca”, u situaciji u kojoj diskursi moraju preuzimati riječi drugih kako bi i sami rekli nešto drugo (Rancière 2015: 11). Onom istom terenu isprepletanja književnog i političkog koji smo mogli primijetiti i kod ranijih autora – terenu na kojem nema doslovnih značenja⁵⁴, nulte razine figuralnog, terenu prisile na metaforu i metonimiju, na katahretično imenovanje onoga što nema vlastito ime.

Katahretičnost dolazi u prvi plan i kada Rancière fokus prebaci na politiku, koja primarno izrasta iz spora u zajednici što se “odnosi na zbroj dijelova čak i prije nego se počne odnositi na njihova ‘prava’”

⁵² Usp. Rancière (2011 [1974]). “Obračun” Rancièrea s Althusserom navodimo ne kao kuriozitet, nego iz dva razloga: kao gestu raskida s marksizmom (a u kontekstu pitanja odnosa formalizma i marksizma) te zbog već spomenutog odnosa djelomične kompatibilnosti Althussera i formalista, na što je upozorio Bennett (1979).

⁵³ Usp. primjerice Brlekovo (2015: 148–149) povezivanje određenja literarnosti kod Jakobsona i Rancièrea, tezu da se Rancièrea polemički referira na Jakobsona, premda ga izravno ne spominje, te da ga je pogrešno interpretirao na tragu općih predrasuda o formalistima.

⁵⁴ Vološinov (2012: 177) eksplicitno negira “neutralnost” riječi i u znanstvenom diskursu; riječi se po njemu ne mogu osloboditi evaluacija i pretpostavki, a one su uvijek neka vrsta figuralnog dodatka (koji nema “nultu razinu” na koju ga se dodaje). Takav je stav u pozadini Vološinovljeve kritike filologije koja je, umjesto žive riječi, u prvi plan stavila stranu i mrtvu riječ (usp. Bahtin 1980: 81–82).

(2015: 20), odnosno “[p]olitike ima kada ima i dijela bez udjela...” (*ibid.* 21). Svaki pokušaj da se “prebroje”, tj. imenuju dijelovi zajednice, završava po Rancièreu nepravdom jer svako prebrojavanje završava krivim brojem. Nepravdu tematizira i tradicionalno, kao nejednakost onoga što pripada pojedinim dijelovima zajednice, ali i kao nejednakost dijelova zajednice sa sobom samima (*ibid.* 27), kao i prisutnošću dijelova zajednice koji nemaju vlastitog udjela (kao što je to “narod”), već su izjednačeni s univerzalnim s kojim su nesumjerljivi te lišeni mogućnosti vlastite reprezentacije.

Nasuprot uobičajenim pojmovima, Rancière (2015: 34) stoga “skup procesa pomoću kojih se izvodi okupljanje i pridobivanje kolektiviteta, organizaciju moći, distribuciju mjesta i funkcija i legitimacijske sustave te distribucije” naziva *policijom*. S druge strane, politikom smatra narušavanje te distribucije davanjem imena i mjesta dijelu koji ga nema, odnosno

[...] raskid s osjetilnom konfiguracijom u kojoj se definiraju dijelovi i udjeli ili njihova odsutnost uz pomoć pretpostavke da njihovog mjesta po definiciji nema: mjesto dijela bez udjela. Taj se rascjep manifestira u nizu činova koji preobličuju prostor u kojem se definiraju dijelovi, udjeli i odsutnosti udjela. Politička aktivnost koja premješta tijelo s nekog mjesta koje mu je doznačeno ili mijenja namjenu nekog mjesta; ona čini da se vidi ono što se nije moglo, da se čuje neki diskurs koji je prije bio čut kao buka. (Rancière 2015: 36)

Kao što Laclau (2014: 68) naglašava u odnosu na tropološku destabilizaciju diferencijalnog sustava, a Vološinov (2012: 167) u odnosu na podrivajuće adresiranje prešutnih vrijednosti, i za Rancièrea su trenuci politike zapravo vrlo rijetki. Nadalje, razlika između dvojice postmarksista s jedne strane i Vološinova s druge strane ponovno je u tome što za Rancièrea, kao i za Laclaua, politika počiva na “odsutnosti utemeljenja, u čistoj kontingenciji svakog društvenog poretka” (Rancière 2015: 25), nepostojanju nekog “božanskog zakona” ili utemeljenja u prirodi (*ibid.*), zbog kojeg je svaka stabilizacija poretka prinuđena na “laž koja izmišlja neku prirodu društvenog kako bi zajednici dao neki *arche*” (*ibid.*).

Za Vološinova su stvari u krajnjoj instanci ipak definirane bazom budući da “proizvodni odnosi i društveno-političko uređenje koje je tim odnosima neposredno uslovljeno, određuju sve moguće verbalne kontakte ljudi, sve forme i načine njihove verbalne komunikacije” (Bahtin 1980: 21),⁵⁵ stoga su relativna autonomija i nepredvidljivost interakcije nizova kod Tynjanova (1998) (a na temeljima Šklovskog) bliži postmarksističkoj perspektivi.

⁵⁵ Vološinov upada u isti paradoks kao i Althusser, zagaravajući s jedne strane relativnu autonomiju nadgradnje i nedeterminiranost svih elemenata svima, a s druge strane determinaciju bazom u krajnjoj instanci. Ta nedosljednost otvara vrata dvjema verzijama dvaju teoretičara: više poststrukturalističkoj te bližoj marksističkoj ortodoksiji. Usp. kritiku Althussera u Laclau, Mouffe 2014: 84–85.

Blíže formalistima Rancière dolazi i uočavajući u jeziku temeljnu pukotinu usađenu u svaki poredak. Elementarna jednakost u jeziku, međurazumljivost nužna za dijeljenje pravila, uvjet je svakog poretka koji ga istovremeno uvijek prerasta i podriva; politika se događa upravo kao upisivanje takve jednakosti “u srcu policijskog poretka” (Rancière 2015: 37). Na tom tragu leži i Rancièreova tvrdnja da je “[m]oderna politička životinja [...] prije svega literarna životinja koja je uhvaćena u krug koji razvrgava odnose između poretka riječi i poretka tijela koji su određivali mjesto svakoga” (2015: 41).

Zbog toga i kod Rancièrea književno(st) zadobiva privilegiranu poziciju u odnosu na pitanje političkog, pa tako u svojoj studiji *Politika književnosti* piše da ona (politika književnosti) “podrazumeva, dakle, da književnost kao književnost učestvuje u preraspodeli prostora i vremena, vidljivog i nevidljivog, govora i buke. Ona utiče na odnos između praksi, između oblika vidljivosti i između načina kazivanja koji deli jedan ili više zajedničkih svetova” (2008: 8 [2007]). Spomenutim se vraćamo na teren književnosti kao oćuđenja: premda je Rancièreova elaboracija ukorijenjena u drukčiji sustav, osnovna ideja Šklovskog itekako je relevantna.⁵⁶

Temeljna jednakost u jeziku i književnost kao “umjetnost riječi” (sintagma kojom je definiraju i formalisti i Rancière; usp. Brlek 2015: 148) nerazdvojne su komponente politike književnosti. Literarnost prema Rancièreu “nije nikakvo naročito svojstvo književnog jezika. Naprotiv, to je radikalna demokratija pisma koja je svakome na dohvata ruke. Jednakost tema i oblika u izražavanju kao osobina ove književne novine povezana je sa sposobnošću nepoznatog čitaoca da usvaja” (Rancière 2008: 17). Tako shvaćena literarnost, smatra Brlek, nije samo kompatibilna s formalističkim pogledima na književnost, nego je i analogna Jakobsonovoj definiciji: “... razlike između te dvije literarnosti nema, to jest Rancièreova je Jakobsonova, ispravno shvaćena” (2015: 148). Rancièreovoj jednakosti tema i oblika stoga se može pridružiti Jakobsonova definicija poetske funkcije, kao one koja “projektuje princip ekvivalentnosti iz ose selekcije u osu kombinacije” (Jakobson 1966: 296 [1960]), što sugerira isti princip političnosti.

Ono što je bilo potrebno naglasiti i za formaliste, Brlek naglašava i u odnosu na Rancièrea: “Ozloglašena autonomija književnosti nije, prema tome, nikakav društveno-povijesni autizam, nego upravo suprotno, krajnje izoštrena svijest o svim diskurzivnim – kako književnim tako i neknjiževnim – konstelacijama u koje se tekst nastankom i recepcijom upisuje,

⁵⁶ Pratimo li preobrazbe oćuđenja od Šklovskog do Tynjanova, oćuđenje možemo smatrati ne samo relevantnim pojmom, nego čak i korektivom nekih stavki Rancièreove teorije. Govoreći o književnosti, Rancière nedvojbeno daje prednost određenom historijskom tipu književnosti, dok formalisti – već od naznaka problematike književne evolucije kod Šklovskog – naglašavaju njezinu historijsku relativnost.

a koje samim svojim postojanjem nepovratno mijenja” (2015: 151). Rancièreova napomena da politika književnosti

nije politika pisaca. Ona se ne odnosi na njihovo lično učešće u političkim ili društvenim borbama njihovog doba. Ona se ne odnosi ni na način na koji pisci u svojim delima predstavljaju društvene strukture, političke pokrete ili različite identitete. Pod izrazom “politika književnosti” podrazumeva se da se književnost bavi politikom ostajući književnost. (Rancière 2008: 7)

stoga bi se mogla prenijeti u polemike ruskog revolucionarnog razdoblja, kao protuargument marksističkim napadima na formaliste. Zapanjujuća sličnost ponovno ne izostaje ni kod Vološinova, koji navodi kako govoreći o evaluacijskoj komponenti diskursa – kao izrazu “osnovnih društvenih pozicija autora” – nema “na umu one ideološke evaluacije koje su inkorporirane u sadržaj djela u obliku sudova ili zaključaka, nego one dublje ukorijenjene *evaluacije formom* koje svoj izraz pronalaze u samom načinu na koji se umjetnički materijal sagledava i izlaže” (2012: 184).

V.

Ovu bismo usporedbu mogli nastaviti uključujući u konstelaciju i druge značajne tekstove, kao i proširiti uključivanjem drugih usporedivih autora. Ipak, budući da nas početna pitanja obvezuju na zaključak, vratit ćemo im se s izloženim na umu. Ono što se može odmah primijetiti jest da, bez obzira na to koliko postavljena pitanja djelovala jednostavnima, u zaključku teško možemo izbjeći neodlučivost koja prožima sve tri razine, ujedno ih i povezujući.

Formalistička teorija nedvojbeno je bila revolucionarna u svom teorijskom kontekstu; njezin bombastičan odjek na samom početku Revolucije, silovit uspon za nešto više od desetljeća te značenje za cijelo razdoblje teško da su rezultat tek nesadržajnih retoričkih bravura, ma koliko vješti formalisti u njima bili. Bahtinov je krug ostvario nešto skromniji utjecaj na svoje suvremenike, no pokušaj premošćivanja jaza između marksizma i formalizma ostao je bez premca tijekom idućih gotovo pola stoljeća. S druge strane, već po onom *nihil sub sole novum*, formalistički revolucionarni raskid nije mogao nastati ni iz čega. Naprotiv, on je istovremeno i izdanak teorije na čijoj se kritici inicijalno oblikovao. Jednako tako, Bahtinov je krug u svojoj revolucionarnoj kritici formalista ipak znao ostati nedorečen, ili čak posustati korak-dva, sputan pojedinim marksističkim toposima, a povremenu teorijsku nekonzistentnost uzrokovao mu je isti teorijski spoj odgovoran i za njegovu revolucionarnost.

Što se baštinjenja “duha Crvenog oktobra” tiče, i tu je situacija dvojaka. Uzmemo li u obzir dinamičnost i heterogenost intelektualnih, kulturnih i uopće društvenih kretanja toga vremena te ekstatičnu usmjerenost na slamanje staroga i izgradnju novoga svijeta, nedvojbeno nam se u takve okvire više uklapaju avan-

gardni, dijaloški utemeljeni teorijski kružoci, nego intelektualci bliski partijskoj hijerarhiji koji su se predstavljali čuvarima Revolucije. Krovna marksistička politička orijentacija Revolucije pritom nije nužno prepreka, a u proklamiranju korjenitih promjena formalisti su ponečim odlazili i dalje od partijske ortodoksije. No ne valja iz današnje perspektive zaboraviti ni drugu stranu Oktobarske revolucije – činjenicu da je njome ipak najvećim dijelom kormilarila boljševička partija te da je upravo takva revolucija kao historijski događaj rezultirala postrevolucionarnim razdobljem koje je ugušilo formalističke kružoke, ma koliko to postrevolucionarno razdoblje iz određenog rakursa djelovalo kao perverzija revolucionarnog duha. Stoga “čuvari Revolucije” nemaju manji legitimitet pri svojtanju njezinog “duha” od njezinih neposlušnih avangardnih sinova.

Konačno, pomičući perspektivu na suvremenu teoriju, mogli smo jasno vidjeti da odumiranjem jednog od lica Revolucije formalistička postignuća nisu naprosto nestala, već su se integrirala u druge teorijske fenomene neposrednom recepcijom ili posrednim utjecajem. S obzirom na prevladavajuće slike formalista u tim krugovima, dugo se činilo da formalistička teorija ne može ponuditi nešto što već nije poznato i nadiđeno. No suvremene reaktualizacije različitih aspekata formalističke teorije demantiraju takve poglede, pokazujući kako su neka od aktualnih kretanja suvremene teorije anticipirana u formalističkim krugovima desetljećima ranije. Naročito je pritom zanimljivo da te ideje – kao ni formalistička teorija svojevremeno – ne izrastaju u političkom i kulturnom vakuumu, već su mahom plod šezdesetosaških gibanja u Zapadnoj Europi. Šezdesetosaška revolucija očito se i iz te perspektive pokazuje kao obračun s jednom, autoritarnom stranom, ali i kao reaktualizacija i afirmacija druge, antiautoritarne strane Oktobarske revolucije, koje je dijelom i formalističko nasljeđe.

S druge strane, ne valja upasti u zamku precjenjivanja revolucionarnosti formalističkog nasljeđa danas te graditi varijantu mita o zlatnom dobu, prema kojoj bi svi dosezi suvremene teorije zapravo bili tek prisjećanje na davne ostvaraje zaboravljenih sovjetskih genijalaca. Teorija koju razvijaju Althusser, Kristeva, Laclau, Rancière ili netko od drugih suvremenih autora s kojima možemo vući paralele ne poklapa se samo historijskom slučajnošću s pojedinim uvidima formalista, no daleko je i od tek kozmetički preoblikovanog *déjà vu*.

Najvažnije je stoga naglasiti ono što nam se čini neambivalentnim – a to je činjenica da formalistička teorija nije davno nadiđena, rigidna i intelektualno jalova daleka prošlost, već i dalje relevantan te zapanjujuće svjež teorijski korpus, stoga njezino proučavanje nije praksa koju valja ostaviti samo arhivarskoj historiji teorije. Istraživanje formalističke teorije u svjetlu suvremenih teorijskih fenomena dvosmjerno je korisno: s jedne strane može osvijetliti njezine aspekte koji su iz ranijih perspektiva ostali zakinuti

za istraživačku pozornost, a s druge strane pomoći preispitivanju suvremenih teorijskih strujanja u čijoj je izgradnji formalizam sudjelovao. Nadalje, iz (kulturno)historijske perspektive, fenomeni poput ruskog formalizma mogu nam dati uvid u neefemernu dimenziju Oktobarske revolucije koja u konvencionalnim prikazima često ostaje posve nedotaknuta, dok nam s druge strane koriste i pri razumijevanju recentnijih prijelomnica koje su oblikovale kulturnu klimu u kojoj i danas živimo.

Ta dvosmjerna rezonancija prijelomnica odlično se pokazuje na primjeru postmarksističke teorije kojoj smo posvetili znatan prostor u ovom radu. Povlačenje paralela između ruskog formalizma i postmarksističkih teoretičara istovremeno se pokazuje korisnim u problematizaciji otvorenih pitanja vezanih uz postmarksističku teoriju, prije svega u vezi s ambivalentnošću prefiksa *post-* i teorijskog naslijeđa marksizma i poststrukturalizma na kojem se ona oblikuje, a s druge strane povratno problematizira i odnos formalizma prema istim tim korpusima te skreće pozornost prema aspektima formalističke teorije koji nisu uobičajeno u prvom planu. Oktobarska revolucija pritom je točka i konvergencije i divergencije tih dvaju istovremeno i revolucionarnih i uvijek nekoj prošlosti dužnih strujanja, s njom u velikoj mjeri kompatibilnih, ali nikad međusobno preklapivih bez nekog ostatka. U takvoj (inter)tekstualnoj i historijskoj premreženosti, u kojoj nema apsolutnih revolucija, već samo derridaovskih prijeloma s ponavljanjima, jedno je ipak sigurno – 1917. je godina djelotvorno aktualna i u 2017. ne samo kada govorimo o Oktobarskoj revoluciji nego i o *Umjetnosti kao postupku*. Kao što je Reedovih deset dana Revolucije promijenilo svijet, tako ni desetak stranica teksta Šklovskog ne stoje uzalud na počecima književnoteorijskih silaba, udžbenika i čitanki diljem tog svijeta.

LITERATURA

- Ambrogio, Ignazio. 1977. [1968]. *Formalizam i avangarda u Rusiji* (prev. Vera Frangeš). Zagreb: Stvarnost.
- Bahtin, Mihail. 1967. [1963]. *Problemi poetike Dostojevskog* (prev. Milica Nikolić). Beograd: Nolit.
- Bahtin, Mihail. 1978. [1965]. *Štvaralaštvo Fransoa Rablea* (prev. Ivan Šop i Tihomir Vučković). Beograd: Nolit.
- Bahtin, Mihail. 1980. [1929]. *Marksizam i filozofija jezika* (prev. Radovan Matijašević). Beograd: Nolit.
- Bennett, Tony. 1979. *Formalism and Marxism*. London–New York: Methuen & Co.
- Biti, Vladimir. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturalne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brek, Tomislav. 2015. *Lekcije. Studije o modernoj književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- DeJean, Joan. 1992. *Bahtin i povijest/Bahtin u povijesti* (prev. Borislav Knežević). U: Biti, Vladimir (ur.). *Bahtin i drugi*. Zagreb: Naklada MD. 61–79.
- Eagleton, Terry. 1992. *Wittgensteinovi prijatelji* (prev. Mia Pervan-Plavec). U: Biti, Vladimir (ur.). *Bahtin i drugi*. Zagreb: Naklada MD. 79–103.

Eisen, Samuel D. 1996. *Whose Lenin is it Anyway? Viktor Shklovsky, Boris Eikhenbaum and the Formalist-Marxist Debate in Soviet Cultural Politics (A View from the Twenties)*. U: *The Russian Review* 551/1: 65–79.

Ejhenbaum, Boris. 1972. [1925]. *Teorija "formalnog metoda"*. U: Ejhenbaum, Boris. *Književnost* (prev. Marina Bojić). Beograd: Nolit.

Erlich, Victor. 1980. [1955]. *Russian Formalism. History – Doctrine*. Paris–New York–The Hague: Mouton Publishers.

Goldstein, Philip. 2005. *Post-Marxist Theory: An Introduction*. Albany: State University of New York Press.

Jakobson, Roman. 1966. [1960]. *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.

Jakobson, Roman. 1978. [1921]. *On Realism in Art* (prev. Karol Magassy) U: Matejka, Ladislav; Pomorska, Krystyna (ur.). *Readings in Russian Poetics. Formalist and Structuralist Views*. Ann Arbor: The University of Michigan.

Jakobson, Roman. 2008. [1990]. *O jeziku* (ur. Linda R. Waugh, Monique Monville-Burston; prev. Damjan Lalović). Zagreb: Disput.

Juvan, Marko. 2013. *Intertekstualnost*. Novi Sad: Akademsko književna.

Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal. 2014. [1985]. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London–New York: Verso.

Laclau, Ernesto. 2014. *The Rhetorical Foundations of Society*. London–New York: Verso.

Lesic-Thomas, Andrea. 2005. *Behind Bakhtin: Russian Formalism and Kristeva's Intertextuality*. U: *Paragraph* 28/3: 1–20.

Lunačarski, Anatolij. 1967. [1924, 1964]. *Marksisti i književnost* (prev. Aleksandar Flaker). U: Flaker, Aleksandar (ur.). *Sovjetska književnost 1917–1932*. Zagreb: Naprijed. 139–144.

MacCannell, Juliet Flower. 1992. *Temporalnost tekstualnosti* (prev. Mladen Kožul). U: Biti, Vladimir (ur.). *Bakhtin i drugi*. Zagreb: Naklada MD. 39–61.

Medvedev, Pavel. 1976. [1928]. *Formalni metod u nauci o književnosti. Kritički uvod u sociološku poetiku* (prev. Đorđije Vuković). Beograd: Nolit.

Mouffe, Chantal. 2013. *Agonistics*. London–New York: Verso.

Pomorska, Krystyna. 1968. *Russian Formalist Theory and Its Poetic Ambiance*. The Hague–Paris: Mouton.

Rancière, Jacques. 2008. [2007]. *Politika književnosti* (prev. Marko Drča). Novi Sad: Adresa.

Rancière, Jacques. 2015. [1995]. *Nesuglasnost* (prev. Leonardo Kovačević). Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Renfrew, Alastair. 2006. *A Word about Material (Bakhtin and Tynianov)*. U: *The Slavonic and East European Review* 84/3: 419–445.

Schmid, Wolf. 2010. *"Fabel" und "Sujet"*. U: *Slavische Erzähltheorie. Russische und tschechische Ansätze* (ur. Wolf Schmid). Berlin–New York: De Gruyter.

Sim, Stuart. 1998. *Post-Marxism: A Reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Sim, Stuart. 2000. *Post-Marxism: An Intellectual History*. London: Routledge.

Striedter, Jurij. 1989. *Literary Structure, Evolution, and Value. Russian Formalism and Czech Structuralism Reconsidered*. Cambridge–London: Harvard University Press.

Šklovskij, Viktor. 1999. [1917]. *Umjetnost kao postupak*. U: *Suvremene književne teorije*. (ur. Miroslav Beker). Zagreb: Matica hrvatska. 121–131.

Tinjanov, Jurij. 1998. [1929, 1967, 1972]. *Pitanja književne povijesti* (prev. Dean Duda). Zagreb: Matica hrvatska.

Todorov, Tzvetan. 1997. *Zašto se Jakobson i Bakhtin nikad nisu sreli*. U: *Treći program Radio Beograd*. 109–110: 173–200.

Trocki, Lav. 1971. [1923]. *Književnost i revolucija* (prev. Tatjana Korač). Rijeka: Otokar Keršovani.

Vološinov, Valentin. 2012. [1927]. *Freudianism. A Marxist Critique* (prev. I. R. Titunik). London–New York: Verso.

Weber, Samuel. 1992. *Urez* (prev. Darija Domić). U: Biti, Vladimir (ur.). *Bakhtin i drugi*. Zagreb: Naklada MD. 7–39.

White, E. Jayne; Peters, Michael A. 2017. *Bakhtin and the Russian Avant Garde in Vitebsk: Creative Understanding And the Collective Dialogue*. U: *Educational Philosophy and Theory* 49/9: 922–939.

SUMMARY

A HUNDRED YEARS OF ART AS DEVICE: IS THE REVOLUTIONARY THEORY (STILL) REVOLUTIONARY?

Every anniversary in 2017 was indubitably overshadowed by the anniversary of the October revolution. However, in the shadow of the Red October there are few more anniversaries worthy of a renewed attention. The article focuses on one of them, a centenary as well, which is closely intertwined with the October revolution centenary. Taking that connection as its starting point, the article aims to illuminate the revolutionary potential of Viktor Shklovsky's *Art as Device* [1917], which was published in revolutionary Petrograd, and it is nowadays considered as the main manifesto of the OPOYAZ group and one of the founding works of the Russian Formalism. Encouraged by the overlapping of the two anniversaries, the article primarily strives to answer its titular question: is the revolutionary theory (still) revolutionary? By the term "revolutionary theory," this analysis principally denotes the theoretical corpus of the Russian Formalism, along with the so-called Bakhtin's Circle, which shares significant common points with the Formalists. The question of the revolutionary is stated on three different-but-interconnected levels: (1) was the Formalist theory revolutionary compared to other theoretical currents in its original historical context?; (2) is the Formalist theory revolutionary in the sense of immanent politicalness and a link with the October Revolution?; and (3) is the Formalist theory still revolutionary, or at least relevant, in the contemporary theoretical context, in the light of new revolutions and epistemological breaks?

Key words: Russian Formalism, Bakhtin's circle, the October revolution, Marxism, post-Marxism, Viktor Shklovsky, *Art as Device*